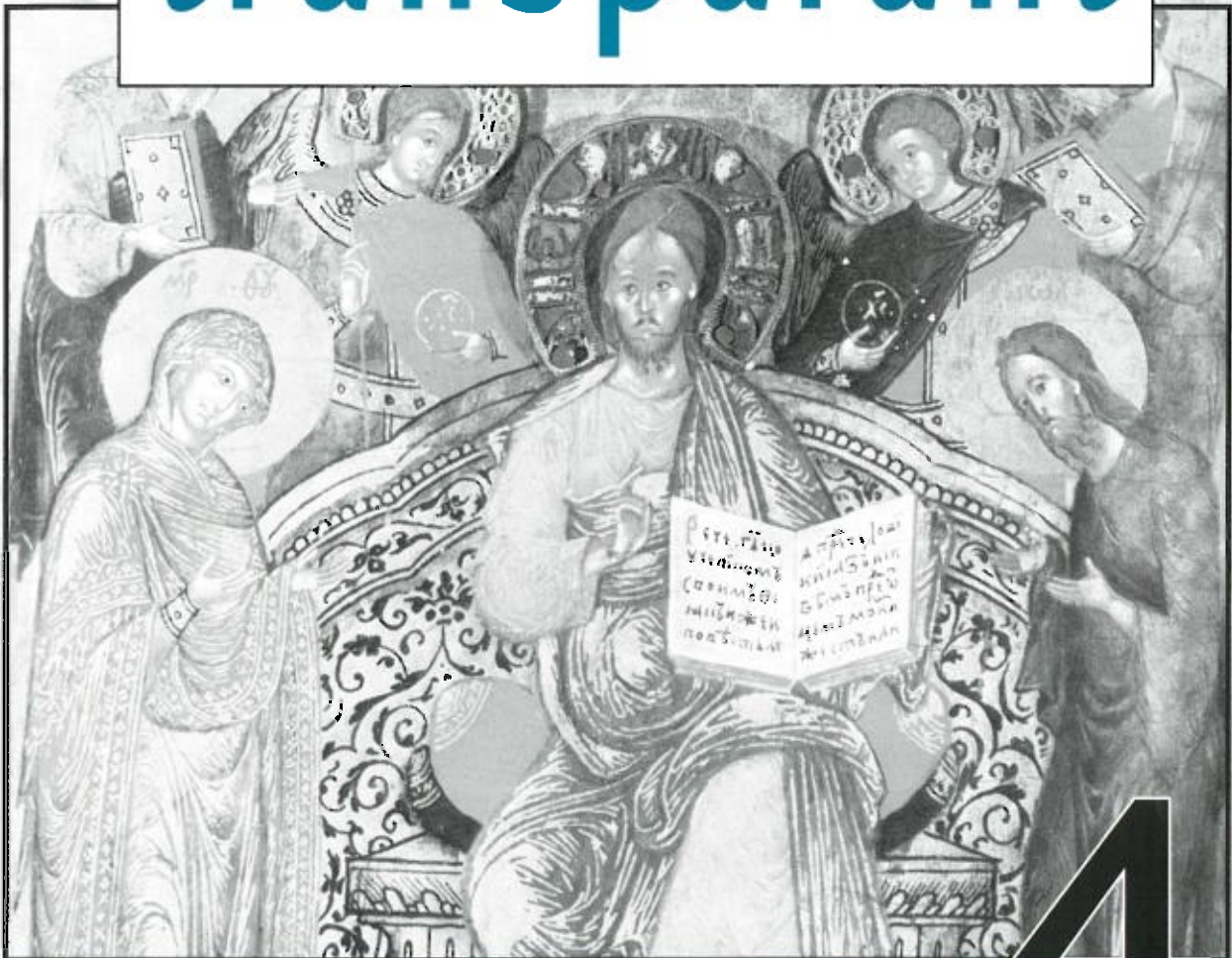

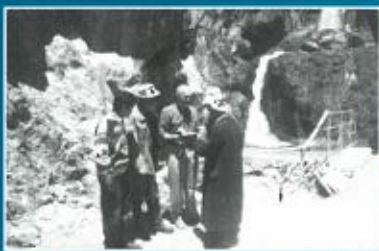
transparant

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

jaargang 12 - november 2001 - nr:

4

Sovjet-Unie

Zeventig jaar staatsatheïsme
1918-1988

Nederlandse belangenbehartiging
voor Israël

De communistische wederopstanding
van Johannes Hus

Interviews: Anne van der Bijl en
Rien Uijl over christenvervolgung
in het voormalige Oostblok

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans
Cortenhoeve 20
2411 KM Bodegraven
(0172) 61 73 37

Redactieleden

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Graaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A. van Renssen (eindredacteur)
Mw. drs. M. van Selm
Drs. J. Tigelaar

issn 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Dr. R. Janssens
Dr. G. Harinck (voorzitter)
Dhr. G. Hennink (penningmeester)
Drs. C.D. van den Heuvel (onderwijszaken)
Mrdr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)
Drs. E. van Vlastuin (pr)

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wolffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage.
Gironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost € 25 (€ 19,30 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten f 15,- (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28.

Voor abonnementen en adreswijzigingen.

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Theo Wanders

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 1, 3770 AA Barneveld
Telefoon: (0342) 42 46 03 - Fax: (0342) 42 11 39

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Artikelen

4 Zeventig jaar staatsatheïsme 1918-1988 *Wil van den Bercken*

8 'Zie, Ik breng hen uit het land van het Noorden.' Nederlandse belangenbehartiging voor Israël tijdens de Koude Oorlog 1967-1991 *Floribert Baudet*

13 De communistische wederopstanding van Johannes Hus *Peter Morée*

Interviews

17 Gods smokkelaar *Beatrice Jansen-de Graaf in gesprek met Anne van der Bijl*

Redactioneel

Zoals vanouds wijdt *Transparent* jaarlijks één nummer aan het nieuwe eindexamenonderwerp. Dit jaar is dat de Sovjet-Unie. Het ligt in de lijn van onze traditie dat *Transparent* hierbij de rol van religie en de verhouding kerk-staat in socialistisch Oost-Europa centraal stelt. Ook mag nog eens herinnerd worden aan de brede coalitie van uiterst 'rechtse' tot uiterst 'linkse' christenen die in die jaren contacten met het Oostblok onderhield. Christenen smokkelden bijbels, of meenden in het communisme juist een stukje heil op aarde te vinden. Achteraf is gebleken dat communisme en christendom in de praktijk niet samengingen. Tegelijkertijd werd echter de macht van het communisme in het gepolariseerde politieke klimaat ten tijde van de Koude Oorlog nogal eens overschat. Prof. W. van den Bercken opent met een weids overzicht van een kleine eeuw staatsatheïsme in de

20 'Wie heeft de omwenteling in de Sovjet-Unie voorzien?'

Ton van der Schans in gesprek met Rien Uijl

Discussie

22 Het einde van de Koude Oorlog en het Zwartboek van het communisme

Beatrice Jansen-de Graaf

24 Terugblik op de Koude Oorlog door een dwarse journalist

Emerson Vermaat

Favorieten

26 Favorieten: De Sovjet-Unie leeft voort op internet

Carel Horstmeier

Geschiedenisonderwijs

28 De Sovjet-Unie in Nederlandstalige jeugdboeken

Constant van den Heuvel en Klaas Tippe

Rubrieken

31 Vitrine

Gerard Raven

32 Recensies

Illustratieverantwoording omslag:

Grote foto: 'Christus met Maria, Johannes de Doper en heiligen', grote deësis, school van Moskou ca 1620, Rome, Pinacoteca Vaticana

Middelste foto: Rien Uijl tijdens een evangelisatiereis met een Bijbel in de Kirgische taal in gesprek met bergbewoners in Kirgizië

Onderste foto: Vasili Gordievsky was een van de KGB-illegalen die zich met een vals West-Duits paspoort voordeed als een westerse aanhanger van de Praagse lente

Sovjet-Unie. Hoe ontwikkelde zich de repressie van het christendom? De gevolgen van dit staatsatheïsme waren voor de religieuze groeperingen in de Sovjet-Unie duidelijk te merken. Dr. F. Baudet behandelt het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van het opkomen voor gewetensvervolgden en de joden in de Sovjet-Unie. Diplomaten en politici konden slechts zeer voorzichtig het lot van dissidenten en vervolgte christenen bepleiten. Op maatschappelijk en kerkelijk niveau waren er echter mannen en vrouwen van geloof actief die zich geen beperkingen lieten opleggen. Anne van der Bijl en Rien Uijl vertellen over de miljoenen bijbels en de materiële en morele steun die zij naar de Sovjet-Unie transporteerden.

Onder degenen die door het communisme gegrepen waren, bevonden zich niet alleen arbeiders. De door de Nederlandse Hervormde Kerk uitgezonden hoogleraar kerkgeschiedenis in Praag, Peter Morée, beschrijft in een gedegen artikel hoe een Tsjechoslowaakse historicus door zijn studie van de Tsjechische Reformatie en het

humanisme zijn idealen uiteindelijk in het communisme belichaamd vond.

In Oost en West lieten christenen zich door het communisme bekoren. De journalist Vermaat stelde de sovjetmanipulatie in oecumenische organisaties al jaren terug aan de kaak. Door opening van de archieven blijken veel van zijn vermoedens, die toen als zeer polemisch golden, feitelijk correct te zijn geweest. Hij mag daar nog eens op terugblikken. De recensies van enkele interessante recente publicaties over het communisme, de discussierubriek en de favorietenrubriek bieden u nog meer mogelijkheden u verder over de Koude Oorlog te informeren. De Amerikaanse schrijver John Lewis Gaddis publiceerde in 1997 een studie over de Koude Oorlog, *We now know*, getiteld. *Transparant* draagt met dit nummer op basis van nieuw onderzoek ook aan het debat bij, niet in de laatste plaats het inzicht dat het christendom in de ideologische Koude Oorlogsvoering een belangrijk element vormde.

Zeventig jaar staats

Communisme en godsdienst hebben nooit kunnen samengaan in de Sovjet-Unie. Aanvankelijk werd de godsdienst fel bestreden, daarna minimaal getolereerd maar nooit geïntegreerd in de samenleving. Nu de Sovjet-Unie niet meer bestaat, kunnen we de Sovjet-communistische godsdienstpolitiek beter in historisch perspectief plaatsen dan ten tijde van de Sovjet-Unie zelf. Hoe moeten we het staatsatheïsme gedurende de periode 1918-1988 dan duiden? Welke fases doorliep de anti-godsdienstige politiek van het communistisch regime?

– Wil van den Bercken –

Wat toen in vrome geschiedenisperceptie wel vergeleken werd met de christenvervolging van de eerste eeuwen of het eschatologisch eindoffensief van het Rijk van het kwaad tegen Christus, is achteraf bemeten niet meer dan een nieuwe fase in de historische botsingen tussen staat en kerk. De verwoesting van kloosters, de confiscatie van kerkgebouwen, de arrestatie van geestelijken, het was allemaal al eerder vertoond: in het zestiende-eeuwse Engeland, het eind achttiende-eeuwse Frankrijk, het vroeg twintigste-eeuwse Mexico en zelfs in het Spanje van de jaren dertig. Het tegen de kerk gericht decreet van Lenin over de scheiding van kerk en staat was deels afgekeken van de Franse anticlericale wetten uit 1905.

Ook in ander opzicht is er een relativering mogelijk. De massale desinteresse in de godsdienst als gevolg van de ideologische propaganda van het sovjetregime, is uiteindelijk ook minder een uniek fenomeen gebleken, want zij verliep parallel aan de natuurlijke secularisatie in de westerse samenleving. Het communistische atheïsme had bovendien zijn ideologische wortels deels in het negentiende-eeuwse West-Europese antireligieuze denken, volgens welke, in de woorden van Emile Zola, "de mensheid pas werkelijk vrij zal zijn als de laatste priester is bedolven onder de laatste steen van de laatste kathedraal". Die laatste priester, althans in Rusland, had Chroesjtsjov in 1980 op de televisie aan de wereld willen tonen. En het provocerend opblazen door Stalin in 1931 van de grootste kerk van Rusland, de Christus Verlosser-kathedraal in Moskou, was even heiligschennend als de afbraak door Napoleon van de grootste kerk in Frankrijk, de kloosterkerk van Cluny.

Maar elke historische gebeurtenis heeft zijn eigen bijzondere oorzaken. De antikerkelijke politiek van de sovjetregering was behalve gebaseerd op een afrekening met een ideologisch verlengstuk van het *ancien régime* ook ingegeven door een principiële verwerping

van elke godsdienst en van geestelijke vrijheid tout court. Zij was gebaseerd op een ideologische wereldbeschouwing die zich zelf zag als historische opvolger van de godsdienst. Dat geeft aan de communistische godsdienstbestrijding een fanatieke dimensie die ontbrak bij eerdere politieke botsingen met kerk en godsdienst in het Westen.

Doelgerichte bestrijding

De godsdienstpolitiek van de sovjetregering is onder te verdelen in twee fasen: een gerichte bestrijding in de periode 1918 tot 1941 en een op politiek opportunisme gebaseerde periode van minimale tolerantie, welke duurde tot 1988, met een korstondige intensivering van de strijd begin jaren zestig. De eerste fase werd ingeluid door het "Decreet over de scheiding van kerk en staat en van kerk en school" van januari 1918, waarbij de Orthodoxe Kerk niet alleen haar positie als staatsgodsdienst verloor maar ook haar juridische persoonlijkheid en dus het recht op eigendom van kerkgebouwen alsmede het recht op godsdienstig groepsonderwijs. Kerkgebouwen konden alleen in bruikleen van de staat genomen worden en kloosters en seminaries werden gesloten.

Dit regeringsbesluit viel overigens samen met een landelijk concilie van de Russisch-Orthodoxe kerk, dat zij al sinds 1905 probeerde te organiseren en pas na de val van het tsarisme in februarirevolutie kon houden. Hier probeerde de kerk uit eigener beweging zich te ontworstelen aan de dodelijke omhelzing van de staat en haar bestuurlijke onafhankelijkheid te herstellen door een nieuwe patriarch te kiezen (de eerste sinds 1700). Maar het was te laat. De communisten reden de kerk in de wielen.

De decreetbepalingen van 1918 hadden bij een objectieve interpretatie en bij een eerlijke toepassing van de daaropvolgende wetgeving voldoende speelruimte kunnen laten aan de kerk om te functioneren. Maar zij werden gedragen door een ideologische haat bij de uitvoerders van de wet en begeleid door talloze heimelijke directieven van het ministerie van Justitie en de geheime politie. Collectieve vormen van religieus onderricht, en later ook religieuze opvoeding

Communisme en godsdienst hebben nooit kunnen samengaan in de Sovjet-Unie

in gezinsverband en publicatie van religieuze literatuur, werden onmogelijk gemaakt.

In een brief van Lenin d.d. 19 maart 1922 bleek hoezeer het regime erop uit was de kerk totaal uit te schakelen. Het was zo'n cynische brief dat de sovjetautoriteiten hem altijd geheim hebben gehouden en pas onder Gorbatsjov in 1990 werd hij gepubliceerd. De brief verordende de confiscatie van liturgische voorwerpen en "hoe meer vertegenwoordigers van de reactionaire bourgeoisie en reactionaire clerus wij daarbij kunnen doodschieten, des te beter". Trotski voer-

atheïsme 1918-1988

de onder dekmantel van een "steuncomité aan de hongerenden" (van de hongersnood in 1922/23) deze taak uit. In deze campagne alleen vielen ruim achtduizend slachtoffers onder geestelijken.

Een andere manier van ondermijning van de kerk was infiltratie van de kerkleiding door regime getrouwe priesters en bisschoppen die het communisme als een realisering van het Rijk der gerechtigheid zagen. Zij vormden de zogenaamde

Levende Kerk, die een splitsing forceerde in de Orthodoxe Kerk.

Patriarch Tichon werd gearresteerd en na geestelijk murw te zijn gemaakt,

vrijgelaten. Toen riep hij zijn gelovigen op tot volledige loyaliteit aan het sovjetregime. Een jaar later, in 1925, stierf hij.

Na hem mocht geen opvolger worden gekozen en de locum tenens metropoliet Sergij gaf in 1927 zijn omstreden loyaliteitsverklaring af. Daarmee was formeel elk verzet van de kerk verdwenen, op dat van de tientallen in het Solovki kloosterkamp geïnterneerde bisschoppen na. Maar deze gedweeheid van de kerk was voor Stalin niet voldoende. Hij probeerde haar verder uit te schakelen door nieuwe wet-

S. Basiliuskathedraal, Moskou 1554-1560

**"hoe meer vertegenwoordigers van de
reactionaire bourgeoisie en reactionaire
clerus wij daarbij kunnen doodschieten,
des te beter"**

---

telijke beperkingen (1929), uitbreiding van antireligieuze propaganda (al in 1925 was de "Bond van militante godlozen" opgericht) en ten slotte door directe terreur.

In tegenstelling tot de aan Sergij gesuggereerde concessies in ruil voor diens loyaliteitsverklaring, werden in 1929 de administratieve beperkingen nog strakker gemaakt door een "wet op religieuze verenigingen". Deze hief de organisatiestructuur van de kerk op door bisdommen hun status als juridische persoon te ontnemen en de kerk te fragmenteren in van elkaar onafhankelijke lokale "religieuze verenigingen", bestaande uit minimaal twintig personen. Letterlijk elke sociale, caritatieve en educatieve vorm van religieuze activiteit werd onmogelijk, zoals parochiële ziekenhulp, handwerkclubjes of kindercrèches. Ook het geven van privé-godsdienstonderricht, dat tot nu toe was goedgekeurd, werd verboden. De enige toegestane uitingen van religieuze activiteit waren de binnen de muren van het kerkgebouw geïsoleerde liturgische bijeenkomsten van bejaarden die geen sociale represaille op hun werk meer te vrezen hadden.

Veel kerken bleven er trouwens niet meer open: tijdens de collectivisering van de landbouw begin jaren dertig werden duizenden dorpskerken afgebroken of als schuren en stallen gebruikt; in de steden werden honderden kerken veranderd in fabrieken, magazijnen, sporthallen, bioscopen of musea van atheïsme. Vele iconen werden daarbij vernietigd, of vertimmerd tot treeplanken, of in het

gunstigste geval opgeslagen in museumkelders of verkocht naar het buitenland.

In de jaren dertig ging de liquidatie van de kerk verder in het kader van de ideologische gelijkenschakeling van de hele samenleving tot de stalinistische monocultuur. Niet meer alleen religieuze, maar elke zelfstandige geestelijke of culturele activiteit werd onderdrukt: schrijvers, wetenschappers, kunstenaars, filmers, musici, allen werden in staatsbonden samengebracht. Als bewijs van godsdienstvrijheid kregen priesters in 1936 weer passief politiek stemrecht.

Iconen werden vertimmerd tot treeplanken

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was er van de Russisch-Orthodoxe kerk en van de andere georganiseerde godsdiensten in Sovjet-Unie zo goed als niets meer over. Van de 54.400 kerken van voor de communistische staatsgreep in 1917 waren er nog 4.200 in gebruik, van de meer dan honderd bisschoppen nog vier in functie.

De aanval van Duitsland op de Sovjet-Unie in 1941 werd paradoxaalwijze de redding van de Orthodoxe Kerk. Stalin kon zich geen interne verdeeldheid in de samenleving meer permitteren en hij stopte zijn aanval op de kerk. De antireligieuze propaganda werd gestaakt, overlevende bisschoppen mochten uit de kampen terugkeren, honderden kerkgebouwen werden heropend en uiteindelijk - tegen het einde van de oorlog - mocht metropoliet Sergij de patriarchentitel aanvaarden. De kerk gaf in de oorlog materiële en morele steun aan de strijd tegen Duitsland: zij zamelde geld in voor een bataljon en squadron, en bad God voor steun aan Stalin.

Minimale tolerantie

Na de oorlog bleef deze situatie in de kerk-staatverhouding gehandhaafd. De kerk kreeg geleidelijk zelfs nog duizenden kerkgebouwen terug (tot 22.000 midden jaren vijftig) en de priesteropleiding in het beroemde Drievuldigheids-klooster te Sergiëv Posad (inmiddels wel communistisch omgedoopt tot Zagorsk) kon worden hervat. De atheïstische propaganda werd niet helemaal afgeschaft, maar werd in minder militante vorm bedreven door de populair-wetenschappelijke vereniging "Kennis". De activiteiten van de kerk werden echter nauw gecontroleerd door de nieuwe Raad voor Religieuze Zaken, waarin de regering alle christelijke kerken en de andere godsdiensten in de Sovjet-Unie bijeen had gebracht. Hoe dan ook, de Russisch-Orthodoxe kerk had het ergste achter de rug.

Stalins opvolger Chroesjtsjov was niet gelukkig met wat hij noemde de ondermijnende religieuze propaganda van de kerk. Hij had zijn eigen ideeën over de communistische heilstaat en daar was nu eenmaal geen plaats voor de religie. Chroesjtsjov voerde tussen 1959 en zijn afzetting in 1964 een fel antikerkelijk beleid: niet via terreur maar via administratieve maatregelen. Duizenden kerkgebouwen werden weer gesloten verklaard (steeds zogenaamd "op verzoek van de arbeiders"), de Raad voor Religieuze Zaken kreeg verdergaande controlebevoegdheden over de parochiebesturen en de antireligieuze opvoeding in het onderwijs, de jeugdbeweging en het leger werd geïntensiveerd. Op de scholen en universiteiten werden verplichte cursussen "wetenschappelijk atheïsme" ingevoerd. Zelf droeg de

partijsecretaris een steentje bij door de eerste kosmonaut in het openbaar te vragen of hij god was tegengekomen in de ruimte, wat niet het geval was.

Tegelijkertijd stond Chroesjtsjov een zekere culturele ontspanning toe en liet hij de Russische kerk in 1961 lid worden van de Wereldraad van Kerken. Daarmee behaalde hij een grote publicitaire overwinning in het Westen. Maar daardoor kreeg de kerk toch ook voor het eerst een elementair contact met het buitenland.

De sovjetleider heeft zijn belofte om in 1980 de laatste pope te tonen niet kunnen waarmaken. Zelf werd hij niet eens meer getoond op de televisie nadat hij in oktober 1964 was afgezet. Chroesjtsjovs opvolgers waren minder frivol in hun ideologische propaganda en cultuurpolitiek. Zij maakten de culturele dooi ongedaan en stabiliseerden het atheïstische propagandabeleid. Er werden echter nauwelijks nieuwe kerkgebouwen meer gesloten van de overgebleven 6700.

In de jaren zeventig werd de groeiende religieuze interesse bij de intelligentsia stelselmatig tegengewerkt door confiscatie van religieuze "samizdat"-literatuur en arrestatie van filosofische gespreksgroepen. Daarnaast werd door de staat aandacht geschonken aan het herstel van bepaalde historische kerkgebouwen uit toeristisch-politiek oogpunt, maar ook vanuit een nationalistische herwaardering van de Russische cultuur. In de nu toegestane interesse voor kerkelijke architectuur en iconenkunst konden ook intellectuelen een rudimentaire interesse voor godsdienst kwijt. En niet alleen zij, maar ook, zoals later is gebleken, extreme nationalistes.

Uiteraard bleef onder Brezjnev de formele godsdienstvrijheid gehandhaafd in de nieuwe grondwet van 1976. Maar dat was een constitutioneel decorum dat al bestond sinds 1918. De verschillen in formulering zijn overigens wel interessant. De grondwet van 1918 (art. 13) garandeert de burgers "vrijheid van godsdienstige en antigodsdienstige propaganda". Het amendement op de grondwet uit 1929

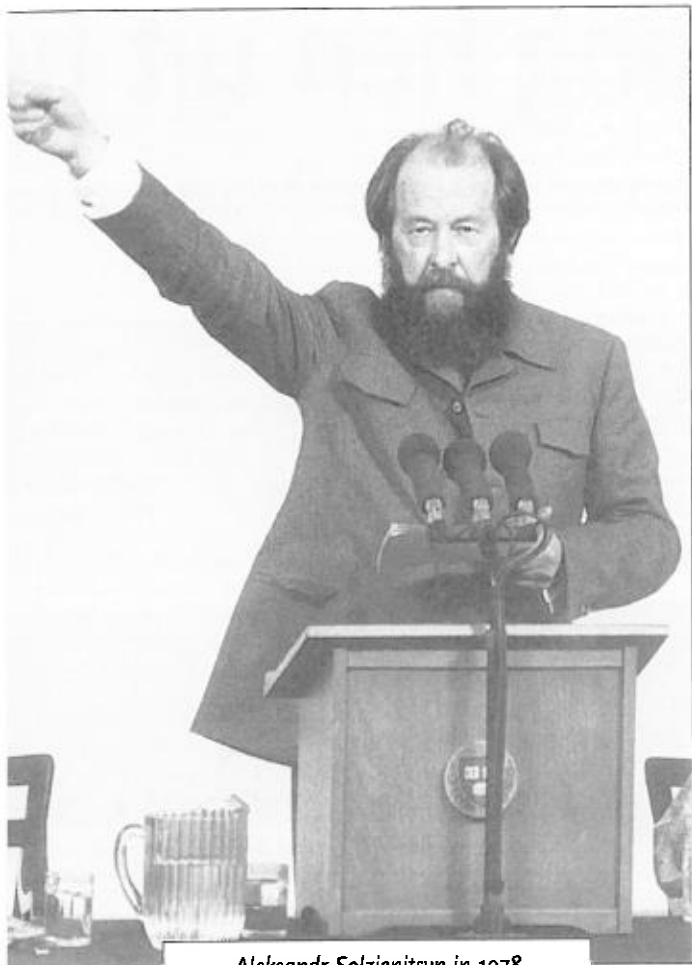
Chroesjtsjov beloofde om in 1980 de laatste pope te tonen

---

spreekt van "vrijheid van godsdienstig belijden en van antigodsdienstige propaganda". Stalins grondwet van 1936 (art. 124) heeft "vrijheid van uitoefening van godsdienstige cultussen en vrijheid van antigodsdienstige propaganda". De grondwet van Brezjnev uit 1976 (art 52) garandeert "vrijheid van geweten, d.i. het recht zich tot welke godsdienst ook of tot geen enkele godsdienst te bekennen, godsdienstige cultussen uit te oefenen of atheïstische propaganda te bedrijven". Pas in 1990 zou Gorbatsjov een ondubbelzinnige formulering gebruiken in zijn wet op de godsdienstvrijheid: "Iedere burger bepaalt onafhankelijk zijn eigen houding tegenover godsdienst en heeft het recht welke godsdienst ook of geen enkele te belijden en overtuigingen in verband met zijn houding tegenover de godsdienst uit te drukken en te verspreiden."

Omkering aller waarden

De breuk met zeventig jaar antireligieuze mentaliteit van de sovjet-overheid kwam in 1988, het jaar waarin werd herdacht dat het christendom in Rusland duizend jaar bestond. Deze herdenking viel samen met de glasnost-politiek van Michail Gorbatsjov. Nog in 1986

Aleksandr Solzjenitsyn in 1978

had Gorbatsjov in traditionele stijl een verbetering van de atheïstische propaganda bepleit, maar in 1987 kwam het thema al niet meer bij hem voor en het jaar daarop was Gorbatsjov een pleitbezorger van de kerk geworden. Dat geschiedde niet alleen door de ontvangst van patriarch Pimen op het Kremlin, waarbij Gorbatsjov de hulp van de kerk inriep bij het herstel van moraal in de Russische samenleving, maar ook door zijn erkenning van de Tien Geboden als behorend tot de "universele menselijke waarden". Dat was een revolutionaire breuk met de leninistische ethiek.

De partijleider/president heeft ook, zoals uit het bovenstaande wetscitaat is gebleken, daadwerkelijk de godsdienstvrijheid in zijn land hersteld. Op 1 oktober 1990 werd de nieuwe wet op de gods-

---

De Orthodoxe Kerk was de morele overwinnaar na zeventig jaar onderdrukking

---

dienstvrijheid door de Opperste Sovjet aangenomen en daarmee was, zij het op de valreep, aangetoond dat religie en communisme in de Sovjet-Unie toch konden coëxisteren. Alleen was er nauwelijks communisme meer en spoedig was ook de Sovjet-Unie er niet meer. De Russisch-Orthodoxe Kerk had in de jaren van de glasnost, en bijzonder in het millenniumjaar, een enorme goodwill bij de Russische bevolking. Jongeren lieten zich kerkelijk trouwen, ouders doopten hun kinderen en het leek alsof de hele intelligentsia met de kerk wegliep. De Orthodoxe Kerk was de morele overwinnaar na zeventig jaar onderdrukking en zij werd bovendien herontdekt als draagster van de duizend jaar oude Russische cultuur. Het was een omkering aller waarden.

Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie is dit culturele religieuze enthousiasme weer snel omgeslagen in onverschilligheid: het nieuwe was eraf, de kerk was niet meer de zoete verboden vrucht. Ook was er teleurstelling vanwege de politieke opstelling van de kerk. Die opstelling betrof verzet tegen de activiteit van concurrerende kerken en godsdiensten, die de monopoliepositie van de Orthodoxe Kerk bedreigde. In 1997 werd op aandringen van het patriarchaat de godsdienstvrijheid uit 1990 genuanceerd in juridisch drievoudig onderscheiden rechten: voor de "traditionele" religies van Rusland (naast de Orthodoxie het Jodendom, de Islam en het Boeddhisme), voor de andere gevestigde kerken met een bepaalde historie in Rusland (zoals de Baptisten, de Lutherse Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk), en ten slotte de nieuwkomers uit het buitenland, meestal Amerikaanse en Oosterse religieuze bewegingen en sekten. Dit onderscheid is minder dramatisch dan het lijkt. Het is een gevolg van het moeilijke gewenningsproces van de Russische orthodoxie aan een moderne pluralistische samenleving.

De nieuwe band tussen Orthodoxe Kerk en Russische regering in het postcommunistische tijdperk is er een van evenwicht tussen een moderne, niet meer kwaadwillende, scheiding van kerk en staat, en een wederzijdse morele ondersteuning bij het vinden van een nieuw nationaal zelfbewustzijn.

Personalia

Prof. dr. W. van den Bercken is slavist en bijzonder hoogleraar Oosters Christendom aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

‘Zie, Ik breng hen uit he

Nederlandse belangenbehartiging voor

Tijdens de Koude Oorlog behartigde Nederland de belangen voor Israël in de Sovjet-Unie. In dit artikel wordt ingegaan op de plaats van die belangenbehartiging binnen het Nederlandse Oost-Europabeleid ten tijde van de Koude Oorlog. Waar kwam die taak in de praktijk op neer? En welke invloed hadden actiegroepen en steuncomités op de belangenbehartiging en het Oost-Europabeleid? Aan de hand van materiaal uit de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken zal gepoogd worden nieuw licht te werpen op deze thematiek.

— Floribert Baudet —

Bloemen van Ria Lubbers voor het echtpaar Rabin

bijzondere plaats in. Het behartigde immers sinds 1967 de belangen van Israël, zodat de zorg voor de afhandeling van de uitreisvisa onder zijn verantwoordelijkheid viel. In het verlengde daarvan ondernam Nederland ook in een aantal gevallen diplomatieke stappen ten behoeve van de zogeheten *refuseniks*, joden wier verzoek te mogen emigreren was geweigerd. Dit aantal zou in de loop der jaren oplopen tot zo'n elfduizend.³

De autoriteiten in het Kremlin hanteerden de emigratie van joden als middel om de publieke opinie in het Westen te bespelen

Toen het Israëliische verzoek de belangen in Moskou te behartigen, Den Haag medio juni 1967 bereikte, stemde de regering zonder meer in, al gaf de toenmalige verantwoordelijke ambtenaar op het ministerie van Buitenlandse Zaken later toe, dat hij als hij geweten had dat het 24 jaar zou duren, hij minder snel 'ja' gezegd zou hebben.⁴ Maar in 1967 viel dit uiteraard niet te voorzien. Bovendien behoorde het tot de goede diplomatieke zede om een dergelijk verzoek niet af te wijzen.

Het takenpakket omvatte aanvankelijk betrekkelijk weinig: zorg voor de gebouwen van de Israëliische ambassade en incidenteel de afgifte van inreisvisa waarmee joden die toestemming hadden gekregen om de Sovjet-Unie te verlaten, het land van hun keuze konden bereiken. In zijn proefschrift *They did not dwell alone*⁵ verhaalt ex-ambassadeur Piet Buwalda, die tussen 1986 en 1990 in Moskou resideerde, hoe een en ander in zijn werk ging: Aan het in ontvangst nemen van het verlossende gestempelde velletje was vaak een

Van de Zesdaagse Oorlog in 1967 tot de desintegratie van de Sovjet-Unie in 1991 keerden een kleine zeshonderdduizend joodse sovjetburgers hun vaderland de rug toe om hun geluk te beproeven in het beloofde land.¹ Voor een betrekkelijk klein gedeelte van deze groep was dit Israël, voor een veel grotere groep de Verenigde Staten. Deze emigratiestroom, soms slechts een aarzelend opwellend beekje, soms een aanzwellende golf, vormde een wezenlijk bestanddeel van de Koude Oorlog. De autoriteiten in het Kremlin hanteerden de emigratie van joden als middel om de publieke opinie in het Westen te bespelen. Om te emigreren had een sovjetburger immers toestemming nodig, die over het algemeen werd geweigerd. Maar wanneer het Moskou politiek beter uitkwam, kon de emigratiestroom plotseling in omvang toenemen. Begin jaren zeventig, bijvoorbeeld, diende de emigratie om het publiek in de Verenigde Staten, maar ook in andere landen, rijp te maken voor *détente* en vreedzame coëxistentie. Niet toevallig steeg het aantal uitreisvisa toen president Nixon het tegenwoordig weer actuele ABM-Verdrag door het Congres, dat grote argwaan koesterde tegen dit verdrag, moest zien te loodsen. En ten tijde van Gorbatsjov, eind jaren tachtig, nam de joodse emigratie opnieuw een grote vlucht. Voor een belangrijk deel valt deze toename te verklaren uit zijn wens een adempauze in te lassen in de Koude Oorlog.² Op hun beurt gebruikten de Amerikanen de behoefte te emigreren eveneens voor politieke doelen: in een amendement op het Amerikaans-Russische handelsverdrag van 1974 legde het Amerikaanse Congres een directe band tussen verruiming van de handelsstromen waaraan de Russen grote behoefte hadden, en versoepeling van het sovjetemigratiebeleid.

In dit steekspel tussen de grote mogendheden nam Nederland een

land van het Noorden'

raël tijdens de Koude Oorlog 1967-1991

lange lijdensweg voorafgegaan. Niet zelden duurde deze weg door het labyrint van de sovjetbureaucratie vele jaren. De Nederlandse regering hielp de aspirant-emigranten daarbij zo veel mogelijk, maar stelde zich tegelijkertijd op het standpunt, dat zij haar door Israël overgedragen taak niet in gevaar mocht brengen. Al te opzichtige Nederlandse bemoeienis zou immers de irritatie van de machthebbers in Moskou kunnen wekken, die vervolgens tegenmaatregelen zouden kunnen nemen. Dit leidde ertoe dat de Nederlandse regering zich onthield van diplomatieke stappen, tenzij daar een expliciet verzoek van de Israëlische regering aan ten grondslag lag. Een brief van Buitenlandse Zaken uit 1978, verstuurd naar aanleiding van een verzoek iets te doen voor een Russisch-Joodse psychiater illustreert dit op treffende wijze. Gesteld wordt dat behoeftzaamheid gewenst is, aangezien de Sovjet-Unie alles als inmenging beschouwt en Nederland de zorg draagt voor de Israëlische belangen. Directe bemoeienis van Nederlandse zijde is alleen maar mogelijk in het kader van die belangenbehartiging. De 'vaste regel is echter dat daarin geen ruimte is voor Nederlandse initiatieven'. Enige bemoeienis van Nederlandse zijde was bovendien alleen mogelijk op verzoek van officiële Israëlische instanties.⁶

Ook de mogelijkheden om praktische hulp te bieden waren lange tijd beperkt. Daarnaast was de regering van mening dat ook het verstrekken van informatie over de behartigingstaak schadelijk zou zijn. In een brief van februari 1985 aan de Nederlandse ambassade in Tel Aviv wordt de ambassadeur geïnstrueerd zich tegenover Israëlische burgers te onthouden van enige uitspraak over de belangenbehartiging, terwijl ook de Tweede Kamer en de bondgenoten onkundig werden gehouden van de omvang van de Nederlandse werkzaamheden.⁸

Belangenbehartiging vs. Oost-Europabeleid

Er deed zich een aantal tegenstrijdigheden voor in de belangenbehartigingstaak. In de eerste plaats bestond er een spanning tus-

sen het Nederlandse Oost-Europabeleid als geheel en de belangenbehartiging voor Israël. Het Oost-Europabeleid ging immers uit van de premisse dat een duurzame vrede in Europa onmogelijk was zonder volledig respect voor de rechten van de mens en wel zoals deze in het Westen werden opgevat. Deze rechten omvatten onder meer vrijheid van godsdienst, geweten en (politieke) overtuiging,

---

Waar de Verenigde Staten en andere westerse landen de Sovjet-Unie inzake de joodse emigratie aan de schandpaal nagelden, deed Nederland er het zwijgen toe.

---

spraak als het comunisme in elkaar stortte".¹⁰ Dit zou leiden tot een wezenlijke lotsverbetering voor alle burgers in de betreffende staten, en tot een duurzame vrede.

Deze doelstelling stond op gespannen voet met de belangenbehartigingstaak. Weliswaar is zoals gezegd het recht je land te verlaten een mensenrecht, maar de belangenbehartiging voor Israël beoogde echter één specifieke groep burgers in de gelegenheid te stellen een lotsverbetering te zoeken, en bovendien ook nog in een andere staat. De refuseniks wilden de Sovjet-Unie immers niet verbeteren, ze wilden weg. Bovendien leidde de angst de belangenbehartiging schade toe te brengen tot grote, om niet te zeggen overdreven voorzichtigheid waar het niet-joodse sovjetburgers betrof. Aangezien de joodse emigratie hoofdzakelijk een aangelegenheid was in de betrekkingen tussen Washington en Moskou, had het Nederlandse handelen slechts beperkte invloed.¹¹ Maar, zoals vrijwel alle betrokkenen aan Nederlandse zijde erkennen, Nederland vermeed acties die haar bijzondere diplomatieke taak zouden kunnen schaden. Het zou te ver gaan om te stellen dat je jood moest zijn om voor Nederlandse diplomatieke steun in aanmerking te komen, maar er zijn gevallen waarin die conclusie zich toch wel opdringt. Jury Orlov, bijvoorbeeld, een van de oprichters van de Moskouse Helsinki-monitorgroep die de naleving van de afspraken in de Slotakte van Helsinki onder de loep nam, kwam ondanks herhaalde verzoeken van zijn advocaat en van actiegroepen in het Westen, niet in aanmerking voor een Nederlandse diplomatieke stap. Het argument dat Orlov voorzover bekend geen jood was en dus niet onder de belangenbehartigingstaak zou kunnen vallen, gaf daarbij de doorslag.¹² En in november 1977 kreeg de Nederlandse delegatie op de CVSE-conferentie in Belgrado de volgende instructie mee:

---

sen het Nederlandse Oost-Europabeleid als geheel en de belangenbehartiging voor Israël. Het Oost-Europabeleid ging immers uit van de premisse dat een duurzame vrede in Europa onmogelijk was zonder volledig respect voor de rechten van de mens en wel zoals deze in het Westen werden opgevat. Deze rechten omvatten onder meer vrijheid van godsdienst, geweten en (politieke) overtuiging,

'Gezien de u bekende speciale positie van Nederland vanwege behartiging der Israëlische belangen in de USSR (...) moet het uiteraard onwenselijk worden geacht dat Nederland zich in CVSE-kader ten deze ook maar enigszins exponeert en aldus het risico zou ontstaan dat de toch al schaarse mogelijkheden voor de ambassade in Moskou tot nul worden gereduceerd. Ik moge er derhalve op aandringen dat de delegatie zich van enigerlei activiteiten (...) vis à vis de USSR, rechtstreeks dan wel indirect onthoudt'.¹³

Deze instructie is in Belgrado naar de letter uitgevoerd en zou ook de beleidslijn zijn op de CVSE-conferentie van Madrid (1980-1983) en de expertbijeenkomsten in Ottawa (1985) en Bern (1986). Waar de Verenigde Staten en andere westerse landen de Sovjet-Unie inzake de joodse emigratie aan de schandpaal nagelden, deed Nederland er het zwijgen toe.¹⁴ In de loop van de jaren tachtig zou de Nederlandse houding minder krampachtig worden en zouden Nederlandse diplomaten meer en gedurfdere activiteiten ontplooiën. Maar er bestond dus een spanning tussen de oogmerken van het Oost-Europabeleid en de belangenbehartiging voor Israël.

Invloed van actiegroepen

Ook de effectiviteit van de activiteiten die Nederlandse actiegroepen ontplooiden ten behoeve van joodse en niet-joodse sovjetburgers werd sterk beïnvloed door het feit dat Nederland de belangenbehartigingstaak op zich had genomen. Er waren verscheidene groepen die zich inzetten voor *refuseniks* en dissidenten in de Sovjet-Unie. Het is goed op deze plaats in herinnering te brengen dat de betrokkenheid bij het lot van joodse en niet-joodse burgers achter het IJzeren Gordijn, anders dan vaak wordt gesuggereerd, niet gebonden was aan partijpolitieke of godsdienstige overtuigingen. Een blik op de partijachtergrond van vragenstellers over dit thema in het parlement zegt wat dat betreft genoeg: het thema van de joodse emigratie werd van links tot rechts gedragen, van de PSP-leden die vanwege hun afkeer van de wapenwedloop in behoudende kringen soms als handlangers van de communisten werden beschouwd, tot de SGP, wier voorman H. van Rossum in de Sovjet-Unie het Beest uit Daniël 7 meende te her-

---

Het thema van de joodse emigratie werd van links tot rechts gedragen, van de PSP die vanwege hun afkeer van de wapenwedloop in behoudende kringen soms als handlangers van de communisten werden beschouwd, tot de SGP, wier voorman H. van Rossum in de Sovjet-Unie het Beest uit Daniël 7 meende te herkennen.

---

kennen.¹⁵ Diverse kamerleden, zowel uit linkse als rechtse partijen, participeerden daarnaast in steuncomités.¹⁶

Behalve in doelstellingen bestonden er ook qua signatuur verschillen tussen deze comités. Groepen met een duidelijk christelijke signatuur waren onder meer de Stichting Friedensstimme en de Christelijke Stichting voor Hulp aan Gewetenbezwaarden in Oost-

Europa. Geïnspireerd door passages uit de Bijbel, zoals Jeremia's Zie, ik breng hen uit het land van het noorden en verzamel hen van de einden der aarde; onder hen blinden en lammen, zwangeren en barenden tezamen; in een grote schare zullen zij hierheen terugkeren.¹⁷

kwamen zij op voor joden die naar Israël wilde emigreren. Ook voor christelijke activisten, die vanwege hun geloofsovertuiging in conflict waren gekomen met de sovjetautoriteiten, spanden zij zich in. Het betrof hier vooral, maar niet uitsluitend, niet-geregistreerde Baptisten, die zich niet wensten te onderwerpen aan de controle van het regime. De Stichting Kruistochten (Open Doors) richtte zich vooral op het verspreiden van Bijbels. Tot de comités zonder eenduidige levensbeschouwelijke signatuur behoorden de Bukovski-Stichting, het Internationale Sjtjarsanski-comité, het Solidariteitscomité voor de joden in de Sovjet-Unie, voor wie de Tenach of de Bijbel eveneens een bron van inspiratie was, maar die zich daarnaast ook baseerden op de mensenrechtenverdragen uit 1966. Tot deze groep comités behoorden ook het wat minder bekende Adoptieprogramma van Medici voor Slachtoffers van het Refusenikisme en de Vrouwencampagne voor de Joden in de Sovjet-Unie. Incidenteel begaven ook anderen zich op het terrein van deze actiegroepen: in 1977 bijvoorbeeld richtten de Deputaten van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor Evangelie en Israël zich tot de regering met het verzoek een bemoediging voor een *refusenik* door te spelen.¹⁸ Zoals gezegd, het was een gemêleerd gezelschap. Wat hen echter verbond, was een grondige afkeer van het toenmalige systeem in de Sovjet-Unie en haar Oost-Europese bondgenoten en de wijze waarop dat systeem omging met mensen die de stem van hun geweten volgden. Hun morele en praktische steun zal het lot van velen hebben verlicht, maar vooral gevoelsmatig.

Pressiegroepen en de diplomatie

De relatie van dergelijke groepen met het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken was wat ambivalent. Enerzijds had de regering hen nodig om te kunnen aantonen dat er in Nederland ernstige bezorgdheid bestond over de mensenrechtensituatie in de Sovjet-Unie en elders in Oost-Europa. Er moest bovendien sprake zijn van een aantoonbare band, want alleen dan zou een diplomatiek verzoek niet direct worden verworpen door de sovjetautoriteiten. In dat geval namelijk zou op humanitaire gronden een verzoek kunnen worden gedaan en niet op grond van het feit dat de Sovjet-Unie zich niet hield aan de afspraken en verdragen die zij vrijwillig was aangegaan.¹⁹ Het bestaan van actiegroepen die voor deze of gene dissident hun stem verhieven, maakte het aannemelijk dat er sprake was van de gewenste band - hoewel ook dit allerminst een garantie voor succes was. De druk die dergelijke groepen genereerden, zou, zo werd gemeend, ook de autoriteiten in Moskou in verlegenheid brengen en hen tot enige mildheid verleiden. Dit argument van de *mobilisation of shame*, dat ook en misschien wel vooral door actiegroepen zelf is gehanteerd, is lastig op zijn waarde te toetsen. Er zijn inderdaad gevallen bekend dat aandacht van actiegroepen een gunstig effect heeft gehad, maar de aandacht die internationaal voor iemand als Anatoly Martsjenko bestond, heeft hem op geen enkele wijze gebaat.²⁰ En hij was beslist niet de enige.

In de jaren tachtig deed zich het voorval voor van een jongeman die het ministerie schreef dat hij van Anna hield.

Namenlijsten

In een aantal gevallen maakte de regering ook gebruik van informatie die deze groepen aandroegen - mits ze er zeker van was dat de betreffende informatie juist was. Westerse diplomaten beschikten zelf nauwelijks over mogelijkheden de informatie te verifiëren: ze werden geschaduwd en moesten toestemming aanvragen om zich buiten Moskou te begeven. Alleen als de aangedragen informatie volstrekt juist was, zag Nederland mogelijkheden iets concreets te doen. Op dit gebied bouwden, volgens ambtenaren van Buitenlandse Zaken, Amnesty International en de Stichting Hulp aan Gewetensbezwaarden in Oost-Europa een goede naam op.²¹ In de tweede helft van de jaren tachtig belandden veel van de namen van sovjetburgers voor wier lot NGO's de aandacht van de Nederlandse regering vroegen, echter op de namenlijsten die Nederland vanaf toen ging indienen bij Moskou. Daarvoor al zagen Nederlandse delegatieleden op de CVSE-conferenties soms enige mogelijkheden een bepaalde kwestie aan te snijden bij hun Oost-Europese tegenstrevers.²²

Het materiaal dat werd aangedragen door de meeste andere pressiegroepen bevestigde wel het globale beeld dat Buitenlandse Zaken al uit andere bron - via de eigen ambassade,

en de westerse bondgenoten - had van de praktijken in de Sovjet-Unie. Bij zogeheten interventies (redevoeringen) in CVSE-verband, werd daarom vaak wel geput uit deze informatie. Dat was mede mogelijk omdat Nederland in dat forum tot 1986 zijn spreektijd vrijwel uitsluitend gebruikte om een bepaalde thematiek aan de orde te stellen. Concrete gevallen werden daarbij over het algemeen niet aangehaald. Het materiaal van actiegroepen bevestigde echter wel het al bestaande beeld, en kon op die wijze van dienst zijn.

Anderzijds liepen niet-gouvernementele groepen de regering juist voor de voeten. De regering trachtte in samenwerking met haar bondgenoten Moskou te bewegen tot een verruiming van de contacten en informatiestromen. Immers alleen zo konden de westerse ideeën "binnenfladderen", die een einde zouden moeten maken aan de tweedeling van het continent. Om die reden was zij ook principieel voorstander van de participatie van gewone burgers in het proces van ontspanning (de zogeheten 'ontspanning van onderop').²³ Maar gezien vanuit dit perspectief werkten de activiteiten van groepen die zich toelegden op het smokkelen van Bijbels contraproductief. Hoewel opeenvolgende ministers van Buitenlandse Zaken geloofden in de eroderende vermogens van het Woord, hetgeen de realisatie van de westerse doelstellingen naderbij zou kunnen brengen²⁴, konden zij onmogelijk de activiteiten van dergelijke groepen steunen. Moskou moest immers niet het idee krijgen dat Nederland politieke ambities najoeg met het steunen van mensen wier ideeën

door de sovjet-autoriteiten als staatsgevaarlijk en subversief werden bestempeld. Openlijke steun van Nederlandse regeringszijde aan zulke mensen, was ook niet zonder risico. Het was immers nog steeds Koude Oorlog, en hoewel Nederland die graag wilde

winnen²⁵, moest men toch rekening houden met de politieke realiteit: de Sovjet-Unie dulde geen inmenging in haar binnenlandse aangelegenheid. Openlijke steun aan 'subversieve activiteiten' zou de spanning tussen Oost en West beslist verder doen oplopen, en daar was niemand bij gebaat.

Actiegroepen en betrokken burgers ontnamen zich soms ook zelf de gelegenheid om invloed uit te oefenen op het Nederlandse regeringsbeleid. In de jaren tachtig deed zich het voorval voor van een jongeman die het ministerie schreef dat hij van Anna hield. Bij navraag bleek de brievenschrijver de jongedame in kwestie, een Russische baptiste, niet persoonlijk te kennen, zodat een verzoek aan het adres van de sovjetautoriteiten eigenlijk bij voorbaat kansloos was.²⁶ Bijzonder knullig, hoewel zonder enige twijfel goed bedoeld, was ook een schrijfactie voor de Nobelprijswinnaar Andrej Sacharov die in 1981 was verbannen naar Gorki. In februari 1984 werd het ministerie van Buitenlandse Zaken overspoeld met brieven gericht aan 'Heer Bondskanselier' Lubbers. Blijkbaar was dit een actie die tegelijkertijd in Duitsland liep. Het is waarschijnlijk dat de Christelijke Stichting voor Hulp aan Gewetensbezwaarden de initiator van deze actie was.²⁷ Maar doorgaans was juist deze stichting betrekkelijk effectief. Dat gold ook voor de Bukovski-Stichting, die de zaak van Irina Grivnina aanhangig had gemaakt. Maar dit waren naar het voorkomt toch uitzonderingen.

Golda Meir en de charme van ministers van Buitelandse Zaken Luns, 1964.

Conclusie

Het gegeven dat hun methoden en doelstellingen niet of slechts gedeeltelijk aansloten bij die van Buitenlandse Zaken, en het feit dat het ministerie op geen enkele wijze de verstrekte informatie kon verifiëren, leidde ertoe dat de meeste brieven van actiegroepen in dossiers verdwenen. De brieven schrijvers kregen dan een standaardbrief waarin werd gezegd dat de kwestie de aandacht had van de regering. Dat laatste was ook zonder meer waar, maar de mogelijkheden om deze aandacht om te zetten in een diplomatieke stap in Moskou waren beperkt. Sowieso had het feit dat Oost en West waren verwickeld in de Koude Oorlog al een beperkende invloed, maar als gevolg van de belangenbehartigingstaak bestond er, althans naar het oordeel van de regering nog maar heel weinig ruimte waarbinnen Nederland zelf iets zou kunnen ondernemen. Wanneer die ruimte wel bestond, dan meende Den Haag bovendien over het algemeen dat de effectiviteit van zijn inspanningen meer gebaat was bij stille diplomatie.^{2a} Daardoor deed zich de merkwaardige situatie voor dat Nederland zelf betrekkelijk weinig kon doen voor refuseniks en dissidenten in het sovjet-imperium, maar als belangenbehartiger ruim een half miljoen joden de kans op een beter leven verschaftte, terwijl de activiteiten van maatschappelijke pressiegroepen de Nederlandse bemoeienis met het lot van dissidenten en refuseniks zowel vergemakkelijkten als bemoeilijkten.

Personalia

Floribert Baudet is verbonden aan de afdeling Politieke Geschiedenis van de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde onlangs aan diezelfde universiteit op 'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989 (Boom; Amsterdam 2001).

Noten

- 1 Cijfers ontleend aan P. Buwalda, *They did not dwell alone* (Praeger; New York 1997, ook verschenen als proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1996) 215. De paginavermeldingen in dit artikel verwijzen naar de proefschrifteditie.
- 2 Buwalda, *They did not dwell alone*, 115.
- 3 L. Salitan, *Politics and nationality in contemporary Soviet-jewish emigration 1968-1989* (New York 1992) 63.
- 4 Mededeling dhr P.J. Polak, in een gesprek met de auteur, 10 maart 2000. Buwalda, *They did not dwell alone*, 31.
- 5 Buwalda, *They did not dwell alone*. zie voor nadere gegevens voetnoot 2.
- 6 ABZ, code 9, 1975-1984, inv.nr. 849, brief DEU-285687 van 26 oktober 1978.
- 7 ABZ, code 9, 1985-1989, inv.nr. 4424, brief DEU-31378/55 Den Haag aan Tel Aviv van 1 februari 1985).

8 Baudet, *Aandacht*, 108.

9 Zoals oud minister Max van der Stoep het omschreef in een interview met de auteur op 8 maart 2000.

10 Aldus Max van der Stoep tegenover de auteur.

11 Buwalda, *They did not dwell*, 68.

12 Baudet, *Aandacht*, 109.

13 ABZ, archief Geheime Stukken, 1975-1984, inv.nr. 388, Den Haag aan Belgrado (CVSE), 11 november 1977.

14 Zie onder meer ABZ, DAV, 1975-1984, inv.nr. 1252, Den Haag aan Madrid (CVSE), 4 december 1980. De door Van der Klaauw geparafeerde richtlijn was zelfs een woordelijke herhaling van de richtlijn die Van der Stoep op 11 november 1977 gegeven had. In november 1980 werd een vergelijkbare richtlijn verstuurd (ABZ, code 9, 1975-1984, inv.nr. 849, Den Haag aan Madrid (CVSE), 6 november 1980).

15 Handelingen Tweede Kamer 1979-1980, 30 januari 1980, 2598. Parlementariërs zoals Gijs Schreuders en Ina Brouwer (beide CPN) Fred van der Spek en Bas van der Lek (beide PSP), Bas de Gaay Fortman en Ria Beckers (PPR), Jan Terlouw, Hans van Mierlo en Dick Tommel (D'66), Maarten van Traa, Klaas de Vries, Relus ter Beek, Anne Vondeling, Harry van den Bergh en Ed. van Thijn (allen PvdA), en Ruud Lubbers, Willem Aantjes, Frans Andriessen, Roelof Kruisinga en Jan-Nico Scholten en Hans van den Broek (CDA en haar voorgangers), Hans Wiegel, Willem van Eekelen en Frits Bolkestein (VVD), Meindert Leerling en Ad Wagenaar (beide RPF), Gert Schutte (GPV) en H. van Rossum (SGP) bezochten dissidenten in de Sovjet-Unie, stelden Kamervragen over hun behandeling of tekenden petitie waarin om vrijlating of andere vorming van lotsverbetering werd verzocht. De lijst is uiteraard niet volledig. Bedoeld is slechts aan te tonen dat het thema joodse emigratie kamerbreed werd gedragen.

16 Onder de parlementariërs die nauwe banden onderhielden met actiegroepen, of daarin zelf een rol speelden, waren de PvdA'ers Harry van den Bergh en Ed. van Thijn, PPR'er Bas de Gaay Fortman, de VVD'ers Joris Voorhoeve, Ed Nijpels en Frans Weisglas en de CDA'er Hans Gualthérie van Weezel.

17 Jeremia 31:8

18 Een en ander is te vinden in ABZ, code 9, 1975-1984, inv.nr. 849.

19 Het ging hier om de VN-convenanten uit 1966, die de Sovjet-Unie al vrij snel - in ieder geval eerder dan Nederland - had geratificeerd, en om de Slotakte van Helsinki, waar het respect voor mensenrechten was verheven tot een van de beginselen van fatsoenlijk interstatelijk gedrag in Europa.

20 Martsjenko stierf op 8 december 1986 onder verdachte omstandigheden in een concentratiekamp. Hij bracht in totaal bijna de helft van zijn leven in de Gulag-archipel door.

21 Aldus drs H.J. Hazewinkel in een gesprek met de auteur op 10 maart 2000.

22 Baudet, *Aandacht*, 119-120.

23 Vgl. de regeringsnota *De mensenrechten in het buitenlands beleid* uit 1979, en meer in het bijzonder beleidsconclusie 47.

24 Dat gold in ieder geval voor Schmelzer, die dit tegenover de auteur expliciet zo verwoordde. Van der Stoep en Van der Klaauw deelden deze opvatting tot op zekere hoogte. Topambtenaren onder Van den Broek benadrukten het belang van Godsdienstvrijheid, omdat daar de kiemen van politiek pluralisme zouden kunnen ontstaan.

25 De opmerking is van de oud-diplomaat dr N. Biegan, 20 juni 2000.

26 Deze brieven, en de discussie daarover, zijn te vinden in ABZ, code 9, 1985-1989, inv. nr. 4427.

27 Deze brieven zijn te vinden in ABZ, code 9, 1975-1984, inv.nr. 3672. Twee ervan maken melding van de Christelijke Stichting voor Hulp aan Gewetensbezwaarden in Oost-Europa.

28 Vgl. brief DEU-285687 van 26 oktober 1978.

De communistische wederopstanding van Johannes Hus

Historicus Zdenek Nejedlý als brug tussen de democratische Tsjechoslowaakse Republiek en de communistische dictatuur

De communistische dictatuur in Tsjechoslowakije kwam niet uit de lucht vallen. Zelfs een vooraanstaand Tsjechisch historicus als Zdenek Nejedlý zag de communisten als de logische en legitieme leiders van het volk. Welke ontwikkeling maakte hij van de jaren dertig tot de jaren vijftig door? En welke rol speelde zijn zijn verering voor de Tsjechische veertiende/vijftiende-eeuwse reformator Johannes Hus daarbij?

— Peter Morée —

Zdenek Nejedlý's (1878-1962) loopbaan bewoog zich tussen geschiedenis, muziek en politiek. Op alle gebieden liet hij sporen na. Die sporen zijn zeer verschillend van aard, dat blijkt wel uit het standbeeld dat zijn geboortestad Litomyšl ooit voor Nejedlý oprichtte. Anders dan de meeste communistische standbeelden in het land overleefde deze de grote opruiming van de vroege jaren negentig. Wel werd er in 1990 een inscriptie aan toegevoegd. Het monument vlak achter de voormalige kathedraal van Litomyšl vermeldt nu zowel de positieve als negatieve verrichtingen van Nejedlý. De positieve betreffen Nejedlý's wetenschappelijke prestaties van voor de Tweede Wereldoorlog, de kwalijke diens deelname aan de communistische regering en de daarmee verbonden repressie.

Deze paradox komt voort uit Nejedlý's intellectuele ontwikkeling. Nejedlý vertegenwoordigde zowel de nationaal-humanistische traditie van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek in de lijn van de stichter daarvan, Tomáš Garrigue Masaryk, als de communistische totalitaire ideologie van de jaren vijftig. In dit artikel gaat het vooral om de vraag hoe Zdenek Nejedlý zich als historicus heeft ontwik-

keld tussen de jaren dertig en vijftig en hoe hij tot de keuze voor het communisme kwam.

Levensloop

Zdenek Nejedlý, geboren op 10 februari 1878,¹ ontwikkelde al vroeg een voorliefde voor geschiedenis, getuige een werkstuk uit 1892-93 met de hussitische periode als onderwerp.² In 1896 begon hij met zijn studie geschiedenis in Praag, bij de grondlegger van de positivistische historiografie in Bohemen Jaroslav Goll. Daarnaast studeerde Nejedlý muziek bij de componist Zdenek Fibich (1850-1900) en esthetiek bij de Otakar Hostinský (1847-1910), vooraanstaand kunstcriticus. Vooral de laatste zou een grote invloed op Nejedlý uitoefenen. In Praag maakte Nejedlý ook kennis met Tomáš Garrigue Masaryk, de latere eerste president van Tsjechoslowakije, maar op dat moment nog hoogleraar filosofie en socioloog. Masaryk was op het hoogtepunt van zijn wetenschappelijke loopbaan. In de eerste studie jaren van Nejedlý publiceerde hij drie boeken, die voor een

---

Eén van de grote debatten onder Tsjechische historici en politici in die periode was het zogeheten "Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis"

---

lange tijd het wetenschappelijke en politieke debat zouden bepalen.³ Vooral *Ceská otázka* [De Tsjechische kwestie], een analyse van de Tsjechische geschiedenis met het doel te reflecteren op de toekomst van de Tsjechen in Midden-Europa, genoot veel belangstelling. Masaryk was één van Nejedlý's belangrijkste inspiratoren. Nejedlý's eigen eerste wetenschappelijk publicaties betroffen de (kerk)geschiedenis van de vijftiende eeuw. In zijn eerste grote werk uit 1903 hield hij zich bezig met de geschiedenis van zijn geboortestad. Vervolgens verschenen in een tijdsbestek van negen jaar de drie monografieën, waarmee hij voorgoed zijn sporen zou achterlaten op het gebied van de muziekgeschiedenis.⁴ Alle drie gaan heb-

ben de geschiedenis van muziek en zang tijdens de Hussitische periode als onderwerp en gelden op enkele aspecten na tot op heden als onovertroffen standaardwerken. Verder publiceerde hij over contemporaine componisten en musici, zoals Richard Wagner. Vanaf 1905 werkte Nejedlý als muziekwetenschapper aan de Praagse universiteit. Hij bemoeide zich intensief met het culturele leven, zoals bijvoorbeeld met het Nationale Theater in Praag, dat naar zijn smaak te weinig opbouwends voor het volk bracht. Hij werd eveneens bekend door zijn opvattingen over twee Tsjechische grootheden in de negentiende-eeuwse muziek, Smetana en Dvorák. Naar Nejedlý's smaak was Dvorák te traditioneel, terwijl hij Smetana bij uitstek de componist van het Tsjechische volk achtte. Deze had volgens Nejedlý door zijn opera's en andere werken een doorslaggevende bijdrage geleverd aan het zelfbewustzijn van de Tsjechen.

Nejedlý ondersteunde van harte de ineensstorting van de Donaumonarchie in 1918 en de stichting van de Tsjecho-Slowaakse Republiek. Zijn verwachtingen op sociaal gebied waren hoog gespannen. Nu de Tsjechen en Slowaken hun zaken in eigen handen hadden, konden ze een rechtvaardiger samenleving inrichten. De teleurstelling kon echter niet uitblijven. Nadat tijdens een arbeidersoproer in West-Slowakije het leger op arbeiders had geschoten, verloor Nejedlý zijn hoop op radicale maatschappelijke hervormingen binnen het bestaande bestel. Hij werd een scherp criticus van de politieke verhoudingen, trad toe tot de Communistische Partij en werd een warme sympathisant van de Sovjet-Unie.

Toch sneed Nejedlý zijn banden met de politieke en maatschappelijke stroming waarvan Masaryk het gezicht was, niet door. Een bewijs daarvoor was een zeer gedetailleerde biografie over de president in vier delen die hij tussen 1930 en 1937 publiceerde.⁵ In dezelfde tijd verscheen ook zijn uitvoerige biografie over Bedřich Smetana.⁶ Het begin van de Tweede Wereldoorlog (in Tsjecho-Slowakije reeds in 1938) betekende praktisch gezien het einde van Nejedlý's wetenschappelijke activiteiten. Hij vluchtte naar Moskou, waar hij nauw samenwerkte met de communistische partij in ballingschap. Meteen na de oorlog werd hij lid van de regering, hetgeen hij, zij het in verschillende functies, van minister van Arbeid en Sociale Zaken tot minister van Onderwijs, Wetenschap en Kunst, bleef tot kort voor zijn dood. In 1952 richtte Nejedlý de Tsjecho-Slowaakse Academie van Wetenschap op. Dat werd naar sovjetmodel een apparaat voor onderzoek dat los stond van de universiteiten. Na zijn dood viel hem als politicus en persoon van nationaal cultureel belang een groot eerbetoon te beurt.

Nejedlý's intellectuele ontwikkeling

Nejedlý was een zeer actief historicus. Zijn lijst van wetenschappelijke publicaties is indrukwekkend, evenals de hoeveelheid artikelen die hij in kranten of tijdschriften schreef. Zonder twijfel probeerde hij zijn tijd en samenleving te beïnvloeden, daarvan getuigt zijn veelvuldige deelname in de debatten over toenmalige actuele vraagstukken. Deze houding maakt hem een interessante persoon, zeker ook tegen de achtergrond van zijn latere keuze voor de communistische dictatuur. Hoe kwam hij tot die keuze en welke intellectuele ontwikkeling maakte hij tussen de twee wereldoorlogen door? Eén van de grote debatten onder Tsjechische historici en politici in die periode was het zogeheten "Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis." Alle belangrijke en minder belangrijke

historici namen destijds daaraan deel, hetgeen het tot een ijkpunt maakt voor de Tsjechische historiografie in het Interbellum. Ook Nejedlý voegde het zijne er aan toe in de vorm van een brochure. In die publicatie lijken al accenten aanwezig die Nejedlý later verder zou uitwerken in zijn politieke oriëntatie. Er lijkt voor hem een directe lijn te liggen tussen de 'zin van de Tsjechische existentie' (een typisch 'Masarykiaanse' thematiek) en het latere communistische bewind.

Het 'Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis' kan kortweg beschreven worden als een debat over de Tsjechische identiteit op basis van de Tsjechische geschiedenis.⁷ De opening werd gevormd door het al eerder genoemde boek van T.G. Masaryk, *De Tsjechische kwestie*. In zijn optiek vormde de Tsjechische geschiedenis een keten van ideeën en idealen, waarin Johannes Hus en de Boheemse Broeders, de 'calviniserende' vleugel van de Hussitische beweging in Bohemen en Moravië, een vooraanstaande rol speelden. Masaryk zag de Broederuniteit van de vijftiende en zestiende eeuw als het beste element uit de Tsjechische traditie en daarbij wilde hij aanknopen.⁸ 'Humaniteit' was volgens hem vervolgens het principe waar het in de Tsjechische geschiedenis om draaide. Die humaniteit was voor Masaryk het bewijs dat de Tsjechische traditie diepgaand sociaal en democratisch van karakter was. Macht en geweld zoals die vertegenwoordigd werden door Habsburg en de Contrareformatie stonden steeds op gespannen voet met deze traditie. Hij vond dat de loop van de Tsjechische geschiedenis hem daarin gelijk gaf, zeker nadat hij op basis van het democratische principe erin geslaagd was de staat Tsjecho-Slowakije te stichten.⁹ De belangrijkste opponent van Masaryk in dit 'Dispuut' was Josef Pekar (1870-1937), net als Nejedlý een leerling van Jaroslav Goll. Naar Pekars smaak ging Masaryk wel heel vrij om met geschiedenis. Masaryk zou een selectie hebben gemaakt uit de geschiedenis ten behoeve van zijn eigen ideeën en programma en zo een "een genealogie van zijn spirituele voorlopers, een galerie van zijn voorvaders in de Tsjechische geschiedenis" hebben samengesteld. Hij vergat daarbij gemakshalve de historische onderzoeksmethode en begon in plaats daarvan "bij zichzelf en zocht naar zichzelf in de tradities van het verleden."¹⁰ Pekar ontkende echter niet dat er sprake was van een continuïteit in de Tsjechische geschiedenis. Dat was volgens hem het nationale bewustzijn, maar hij zag dit niet als een ideeel principe. Voor hem telde de bloedband van het volk en het kloppende hart van de geschiedenis.¹¹

De sociale zin van de Tsjechische geschiedenis

In het 'Dispuut' stonden deze twee kampen tegenover elkaar - waarbij gezegd moet worden dat gemeten naar het aantal publicaties Masaryk's kamp omvangrijker lijkt te zijn. Pekar verdedigde een conservatief georiënteerde interpretatie van de Tsjechische geschiedenis, waarin patriotisme en gematigd nationalisme voorop stonden. Masaryk daarentegen vertegenwoordigde een idealistisch concept dat in principe niet nationaal gebonden was, maar gebaseerd op een moreel beginsel. Het is niet verrassend dat Masaryk een bewonderaar was van de Verenigde Staten. Geschiedenis was voor hem een geschiedenis van idealen.

Zdenek Nejedlý op zijn beurt trachtte zijn weg te vinden tussen de twee titanen in het 'Dispuut.' Als leerling van de historische school van Goll neigde hij meer tot Pekars kamp, als politiek idealist werd

Johannes Hus-monument op het Oude-Stadsplein in Praag

hij naar Masaryk toegetrokken. In 1914 publiceerde hij zijn bijdrage aan het debat onder de titel *Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis*.¹² Hij stemde in met Pekar dat het in de historische wetenschap gaat om het kennen van de feiten en het waarom daarvan. Nejedlý toonde zich een goed positivist, maar zijn volgende stap ging richting Masaryk. Hij achtte het namelijk met Masaryk van belang om in onderzoek ook intuïtie te gebruiken. Op die manier zou een wetenschapper resultaten kunnen vinden die voor een positivistische historicus volstrekt onacceptabel zijn. Geschiedenis ging volgens Masaryk en dus ook voor Nejedlý over mensen, wier emoties en mentaliteit we via de psychologie kunnen benaderen. Op deze wijze kunnen we de bedoelingen en idealen van het voor-geslacht zoals de Hussieten of de Broederuniteit beter begrijpen. Nejedlý legde met Masaryk tevens de nadruk op de sociale kant van de Tsjechische Reformatie. In de Tsjechische geschiedenis ging het volgens hem om de liefde voor de kleine, vernederde en leidende mens. Die was doorgaans beter dan de rijke mens. Naar zijn idee konden alleen arme mensen gelukkig zijn, aangezien die niet vergiftig zijn door de begeerte naar rijkdom. Daarom stond voor hem: in de geschiedenis de strijd tegen egoïsme, uitbuiting en sociale onderdrukking en voor het realiseren van maatschappelijke gelijkwaardigheid centraal.¹³

Anders dan Masaryk was Nejedlý echter van mening dat de Tsjechische Reformatie van de vijftiende en zestiende eeuw niet religieus van aard was. Het ging om een progressieve nationaal getinte beweging verpakt in een religieus papier. Van die verpakking diende de moderne onderzoeker Hus en diens navolgers te ontdoen. Zo zou men bij de pure humaniteit, de liefde voor het volk en de ideeën over de samenleving, vrijheid en verantwoordelijkheid belanden. De Hussitische revolutie was volgens hem juist anticlericaal

van karakter en zocht geen overeenstemming met de kerk. Zij wilde het openbare leven hervormen op een andere basis dan waarop kerk en wereldlijke macht geschoeid waren. De kerk bleek echter een vijand van deze hervormingspogingen en veroorzaakte zodoende de massieve kerkverlating van de Tsjechen in de negentiende eeuw. Nejedlý zag de zin van de Tsjechische geschiedenis en de nationale erfenis dan ook in de secularisering van het volk.

Nejedlý legde in zijn interpretatie van de Tsjechische geschiedenis van meet af aan een sterke nadruk op het sociale aspect. Daarin kwam hij dicht bij Masaryk in de buurt, alhoewel hij het morele van een religieuze context ontdeed. Masaryk trok een lijn van boventijdelijke waarden naar de Tsjechische geschiedenis en noemde derhalve de Tsjechische kwestie een religieuze kwestie. Voor Masaryk omvatte religie immers in zeer algemene termen al dat wat het concrete overstijgt. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat Nejedlý in zijn historische werk vrijwel uitsluitend aandacht besteedde aan ofwel de Hussitische periode ofwel de negentiende eeuw met de nationale "wedergeboorte." Daar kon hij (overigens met Masaryk) de door hem geprefereerde aspecten vinden. Al stemde hij methodisch met Pekar overeen, voor hem was deze een vertegenwoordiger van het zo verfoeide bourgeois-gedeelte van de bevolking. Het is in dit licht overigens interessant dat Peka_ naast de Hussitische periode juist wel systematisch en uitvoerig aandacht besteedde aan de barokperiode.

Nejedlý's ,logische' keuze voor het communisme

Door de ontwikkelingen ten tijde van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek tussen 1918 en 1938 radicaliseerde Nejedlý in zijn opvattingen, zonder daarin tot een breuk te komen. Zijn keuze voor het communisme was in dit perspectief een geheel vanzelfsprekende. Hij was er diep van overtuigd dat de communisten in Tsjechoslowakije in de lijn van de nationale traditie stonden en dat zij de politieke kracht zouden zijn die de idealen van de Tsjechische geschiedenis zouden realiseren.

In 1948 (het jaar van de communistische machtsovername, Nejedlý was al twee jaar lid van de regering) publiceerde hij een boekje met de titel *Communisten als de erfgenamen van de grote tradities van het Tsjechische volk*.¹⁴ Hij herhaalde daarin een aantal van zijn eerdere stellingen over het sociale karakter van de Tsjechische traditie, al formuleerde hij het nu ideologisch:

„Het verbaast me elke keer weer hoe weinig theoloog Hus eigenlijk is, hoe weinig hij zich verdiept in het bestaan en de eigenschappen van God. In plaats daarvan is hij ontroerd door en geïnteresseerd door het volk, hun armoede. Zeer betrokken vertelt hij over de tegenstellingen tussen de leefwijze van het volk en van de heren, met name van de hoge geestelijkheid. (...) Het is zonder meer a-historisch te denken dat Hus vandaag (...) überhaupt priester zou zijn, zoals toen. Vandaag zou Hus leider zijn van een politieke partij en zijn tribune zou niet de kansel zijn, maar de Praagse Lucerna-hal of het Wenceslasplein. En zijn partij zou zeer dicht bij ons communisten staan – daarvan kunnen we overtuigd zijn.”¹⁵

Nejedlý's analyse van de Tsjechische geschiedenis heeft een sterk messianistische trek. Hij wilde bewijzen dat de communisten de vervulling belichaamden van de Tsjechische geschiedenis en tradi-

tie. De Tsjechische geschiedenis zou zelfs roepen om de communistische macht. Morele 'Tsjechische waarden' als oprechtheid, vaderlandsliefde en verachting voor onderdrukkers zouden gerealiseerd worden door de nieuwe machthebbers, nadat het vroegere kapitalistische systeem daartoe niet in staat was gebleken. Het kapitalisme had de verlangens van het gewone volk niet gerespecteerd, daarom moest nu de volksdemocratie gesticht worden. Nejedlý sloot derhalve zijn brochure als volgt af:

"Daarom kunnen we eervol en recht in het gezicht kijken van al het grote dat in de Tsjechische geschiedenis is verborgen en wat ons volk heeft bewaard als een kostbare erfenis, als een levende traditie tot vandaag, zonder onze ogen neer te slaan. Zo kijken wij ernaar uit – en we hebben geen groter verlangen dan dit – om, gesteund door die rijke erfenis en verbonden met de grootse gebeurtenissen van vandaag, deze traditie verder te leiden langs nieuwe wegen en naar nieuwe doelen, tot voorspoed, eer en vreugde van ons hele volk."¹⁶

Conclusie

In de contemporaine geschiedenis wordt de Tsjechische twintigste eeuw in grofweg in drie of vier periodes verdeeld: de Eerste Republiek (1918-1938), de Tweede Wereldoorlog (1938-1945), de communistische dictatuur (1948-1989) en het herstel van de democratie (sinds 1989). De suggestie die vaak met deze indeling gedaan wordt, is dat de Tsjechische twintigste eeuw een tijd van discontinuïteit is. De nazi-bezetting ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en de communistische periode waren twee op elkaar volgende *Fremdkörper*, die geen verband zouden houden met de periodes ervoor en erna. Het waren de gevolgen van de internationale verhoudingen en afspraken zoals in München in 1938 en in Jalta in 1945, waar over de Tsjechen werd besloten zonder hen daarin te kennen.

Dat dit beeld correctie behoeft, wordt wel duidelijk aan de hand van Zdenek Nejedlý. In diens ontwikkeling is er zonder meer een verband tussen zijn opvattingen en oriëntatie voor 1938 en na 1945. Ten tijde van de Eerste Tsjecho-Slowaakse Republiek behoorde hij tot een niet onaanzienlijke groep van linkse intellectuelen, die in de toenmalige maatschappij geenszins in een geïsoleerde positie verkeerden. Als historicus en als biograaf van Smetana en Masaryk genoot Nejedlý groot respect. Zijn latere keuze voor de communistische dictatuur maakt de indruk van een vergissing of naïviteit, die door hedendaagse historici wordt beschreven als een "tragedie."¹⁷ Het is echter een miskenning van de feiten om een breuk in Nejedlý's ontwikkeling te suggereren. In zijn geschriften van voor 1938 en na 1945 is een inhoudelijke continuïteit aanwijsbaar, die voldoende basis biedt voor de stelling dat de Tsjechische historiografie – en daarmee ook andere menswetenschappen – door de communistische machtsovername in 1948 niet tot een abrupte wending tot een marxistische oriëntatie werd gedwongen, maar aanknoopte bij de lijn van de linkse geschiedschrijving van de Eerste Republiek. De studie van de Tsjechische Reformatie en de sociale, humane ideeën van Masaryk beïnvloedden Nejedlý zwaarwegend. Het bracht hem

er toe het communisme als de 'zin' van Tsjechische geschiedenis te zien. Met andere woorden: de Eerste Republiek leverde sommige noodzakelijke ideologische grondstoffen voor de communistische dictatuur.¹⁸

Personalia

Dr. P. Morée is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de universiteit van Praag.

Noten

- 1 Over Nejedlý zijn enkele biografieën verschenen: Josef Teichman, *Zdenek Nejedlý*, Praha 1938; F. Cervinka, *Zdenek Nejedlý*, Praha 1969. Andere literatuur: Kutnar, F., Marek, J., *Prehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. Od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století* [Synoptische geschiedenis van de Tsjechische en Slowaakse geschiedschrijving. Van het begin van de nationale cultuur tot en met de jaren dertig van de twintigste eeuw], Praha 1997; A. Patzková, A. Rektorys, *O Zdenku Nejedlém, stati a projevy psané k jeho sedesátinám* [Over Z. Nejedlý, essays en lezingen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag], Praha 1938.
- 2 P. Vlček e.a., *Encyklopedie českých klásterů*, Praha 1998, p. 347.
- 3 T.G. Masaryk, *Česká otázka, snahy a tužby národního obrození* [De Tsjechische kwestie, het streven van de nationale opwekking], Praha 1895; *Jan Hus*, Praha 1896; *Karel Havlíček*, Praha 1896.
- 4 *Dějiny předhusitského zpevu v Čechách* [Geschiedenis van de voorhussitische vocale muziek in Bohemen] in 1903, *Počátky husitského zpevu* [Oorsprongen van de Hussitische vocale muziek] in 1907 en *Dějiny husitského zpevu za vládky husitských* [Geschiedenis van de Hussitische vocale muziek tijdens de Hussietenoorlogen] in 1913.
- 5 T.G. Masaryk, I-IV, Praha 1930-1937. De reeks omvat eigenlijk vijf banden, omdat deel I uit twee banden bestaat. Nejedlý heeft de biografie niet voltooid, maar kwam niet verder dan tot 1900.
- 6 *Bedřich Smetana*, I-IV, Praha 1924-1933.
- 7 De belangrijkste bijdragen aan het debat zijn samengebracht en uitgegeven in Havelka, M. (ed), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938* [Het Dispuut over de zin van de Tsjechische geschiedenis 1895-1938], Praha 1995.
- 8 "Durch ihren Volkscharakter sei die böhmische und slavische Nation human, sie sei geradzuz die Repräsentantin des reinen Menschentums. So erklärt sich, dass unser Volk sich das erste an die Reformation wagte und durch die Reformation die bis jetzt reinste christliche Kirche begründete — seine Br(der)-Unität, welche daher auch das Centrum der Ganzen historischen Entwicklung der Menschheit bildet. Die Br(der)-Unität ist der Höhepunkt der historischen Entwicklung des böhmischen Volkes und der Menschheit (berhaupt. In derselben offenbarte sich das eigentliche böhmische Wesen, das böhmische Menschtum." Hier geciteerd uit T.G. Masaryk, *Palacky's Idee des Böhmischen Volkes*, Prag 1898, p. 23 ff.
- 9 Masaryk in een zeer apologetisch essay uit vermoedelijk 1923, in: Havelka, o.c., p. 575.
- 10 "If I understand him well, then it means: I have formulated my philosophical opinion and those activities of our nation-builders that agree with it [Masaryk's theory], I select. The rest of it that I cannot use, I ignore. (...) And we understand very well how Masaryk easily found the genealogy of his spiritual predecessors, the gallery of his ancestors in Czech history. We understand how the family tree was founded: Hus, Chelcicky, Comenius, Dobrovsky, Kollár, Safarik, Palacky, Havlicek, Masaryk... Masaryk did not start from the objective reality of those figures (about whom we are taught only by what Masaryk calls historical empiricism, i.e. the method which creates an image of a person on the basis of critically researched data about him or about his conditionality or context within contemporary lines of development to which he belongs), but he started from himself and looked for himself in the traditions of the past. That means that he looked only for congenial or similar or apparently similar sides." J. Pekar, *Masarykova česká filosofie*, in: Havelka, o.c., p. 291-292 (cursief van Pekar), hier geciteerd uit P.C.A. Morée, *Preaching in Fourteenth-Century Bohemia, The life an ideas of Milicijus de Chremsir (+ 1374) and his significance in the historiography of Bohemia*, Herspice 1999, p. 230.
- 11 Zie Morée, o.c., p. 233.
- 12 *Spor o smysl českých dějin*, Praha 1914.
- 13 Aldus Nejedlý in o.m. *Jan Hus a jeho význam sociální* [Johannes Hus en zijn sociale betekenis], Praha 1925, p. 12. Zie ook J. Kres'an, *Pojetí české otázky v díle Zdenka Nejedlého* [Het begrip Tsjechische kwestie in het werk van Zdenek Nejedlý], Praha 1996.
- 14 *Komunisté dědici velikých tradic českého národa*, Praha 1948.
- 15 *Komunisté*, p. 46-47.
- 16 *Komunisté*, p. 105.
- 17 Zo bijvoorbeeld J. Kres'an, o.c., p. 85-94.

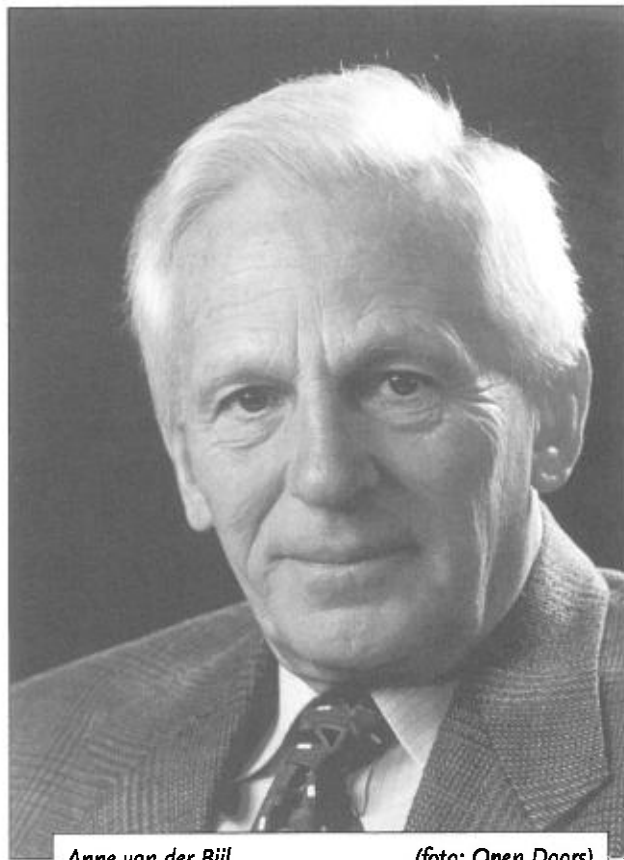

Gods smokkelaar Anne van der Bijl: ‘Wat zou er gebeurd zijn als we het niet gedaan hadden?’

Anne van der Bijl, de man die door de geheime diensten van het Oostblok als miljonair werd gezien, smokkelde miljoenen bijbels naar de Sovjet-Unie. Hij is zelden in het nieuws, maar actief is hij nog steeds. Jasser Arafat bezocht hij de afgelopen jaren meerdere malen. Hoe kijkt hij terug op de Koude Oorlog en de Sovjet-Unie? Wat heeft hij geleerd van de spannende en wonderlijke ervaringen achter het IJzeren Gordijn?

– Beatrice Jansen-de Graaf –

‘Vanaf mijn bekering, ik was amper 21, zocht ik al de achterbuurten op. Ik was geïnteresseerd in het straatleven. Daar wilde ik evangeliseren. Na mijn werk in de fabriek waar ik als arbeidsanalist onder arbeiders kwam, ben ik naar de bijbelschool in Schotland gegaan. Na mijn terugkeer in Nederland was het voor mij een logische stap om in Oost-Europa actief te worden. Bovendien werd ik in juni 1955 met een tekst geconfronteerd, Openbaringen 3:2. “Wees wakker en versterk het overige dat dreigt te sterven.” En wat zag ik sterven? De Kerk in Oost-Europa. Dat liet God mij toen heel duidelijk zien. Dat was mijn opdracht. Niet het bestrijden van iets, maar het versterken van de kerk. De christenen in Oost-Europa hadden geen bijbels, dus moesten er bijbels komen. Ze hadden geen jongelui, dus gingen we zoeken en evangeliseren. Ik ben eigenlijk als evangelist bezig geweest totdat ik ontdekte dat de predikanten daar nauwelijks opleiding genoten. Toen veranderde mijn rol van evangelist naar leraar en ging ik ook voor boeken zorgen, niet alleen bijbels, maar ook andere lectuur. We zijn voorgangers gaan trainen. Dat is nu ons zwaartepunt geworden. We trainen duizenden predikanten per jaar, dat is ons sterkste punt. Dat deden we in de communistische landen; dat doen we nu in de Arabische wereld.’

Anne van der Bijl

(foto: Open Doors)

Naïef en open

Anne van der Bijl was niet meteen een voileerde smokkelaar. ‘Ik was heel naïef en open. Ik ben aanvankelijk altijd heel erg open geweest. Hoe geheimzinniger je doet, des te meer achterdocht wek je, des te meer gaan ze achter je aan in het geheim en weet je niet wat er gebeurt. In het begin ben ik gewoon met bijbels naast me op de stoel de grens over gegaan. Pas later, toen we professionaliseerden, zijn we stiekem gaan doen.’

'Pas toen ik meer mensen in dienst nam, gingen we meerdere bijbels in auto's verbergen. Voor die mensen en voor die voertuigen was ik verantwoordelijk. Onze voertuigen werden ook langzamerhand groter. Toen ik mijn eerste stationwagen aanschafte heb ik hem helemaal omgebouwd voor het vervoer van bijbels. Ik mocht bij vrienden die een scheepswerf bezaten na bedrijfssluiting alles gebruiken. Ik was machinebankwerker en autogeen lasser. Zodoende kon ik schuilplaatsen maken voor honderden bijbels.'

Beter veel

'Zo waren we dus hard op weg om professioneel te worden. We hadden zelfs een eigen Trucking Company. Ik heb wat bedrijven opgericht. Wij hadden Open Doors trucks die voor een Nederlandse firma werkte die in Rusland en Albanië en elders grondstoffen voor haar producten haalde. Die trucks reden er zogenaamd leeg naartoe. We reden onder andere naar Albanië en Roemenië. Daar kochten we klapstoeltjes. In Rusland kochten we honing. Alles als dekmantel. Daarbij hebben we nooit ernstige problemen gehad. Anderen wel. Er vonden bij andere zendingen soms wel dodelijke ongelukken plaats.' 'Er zijn bij ons wel eens mensen gepakt, onder andere een dominee uit Drachten die in Sofia werd gearresteerd. Dat was aanvankelijk een probleem. De Nederlandse ambassade wilde ons namelijk principieel niet helpen. Dat hadden ze mij vanaf het begin meegedeeld. Ik was echter bevriend met de Amerikaanse ambassadeur in die tijd, Bill Middendorf, en die kon wel wat voor ons doen. Hij belde met de Amerikaanse ambassade in Sofia en onze medewerkers waren binnen een paar dagen vrij.'

Miljonair

Volgens een Stasi-rapport uit 1975 was Anne van der Bijl miljonair en smokkelde hij op eigen kosten en met geld uit de USA die bijbels de grens met het Oostblok over. Dat klopt volgens Van der Bijl niet helemaal. 'Ik had een bescheiden stichtinkje, *Kruistochten*, opgericht. Dat was me opgelegd, omdat ik geld kreeg. Daarvoor had ik een stichting nodig. De eerste jaren heb ik alleen gewerkt. Wat ik deed was immers crazy. Pas later heb ik samen met de Duitse evangelisatieorganisatie *Licht im Osten* voor het Oost-Europawerk een contactgroep "Operatie Mobilisatie" gesticht, waarin *Licht im Osten* en *Kruistochten* samenwerkten. We speelden elkaar informatie door, bemoeidgen en steunden elkaar. Dat is uitgegroeid tot het Wiesbadenoverleg, waar we elke jaar bij elkaar kwamen. Bij elkaar hebben we uiteindelijk toch zo'n tweehonderd zendingen bij elkaar gebracht. Dan heb je het over miljoenen bijbels naar het hele Oostblok.'

Was u niet bang om zich op het hoogtepunt van de Koude Oorlog in Oost-Europa te bewegen?

'Ik ken nauwelijks angst. Op de snelwegen in Californië en op de Duitse Autobahn ben ik bang. Daar heerst gevaar. En als je niet meer in het centrum van de wil van God staat, wordt het gevaarlijk. Ik ben te onnozel om mezelf gevaarlijke vragen te stellen. Ik doe het gewoon. Het geloof is mijn motivatie. Avontuur vind ik geen goed woord.'

U en uw stichting werden allengs bekender. Heeft u wat gemerkt van die toegenomen aandacht, van diensten en organisaties uit Oost en West?

Anne van der Bijl met een Russische jubileumbijbel

(foto: Open Doors)

'Wij werden vaak uitgescholden voor agenten van de CIA. Ook de Oost-Europese geheime diensten verdachten ons daarvan, blijkt achteraf. Ik denk achteraf dat ze ons voor 99 procent met rust hebben gelaten, omdat ze wisten dat wij ons alleen met geestelijke zaken bezighielden. Dat wist de KGB ook uit mijn boek, *Gods smokkelaar*, dat in 1967 verscheen. Een KGB-officier vertelde mij in 1988 dat hele reeksen agenten mijn boek op hun plankje hadden staan.' 'Ik had wel zo'n beetje door dat al onze bewegingen werden gevolgd. Ik speelde immers een soort 'war-game'. Maar het boezemde me geen angst in. Er waren een paar dingen waar je op moest letten. De gulden regel om het werk geheim te houden was nooit meerdere contactpersonen tegelijk te hebben. Gerd Bambowski, de infiltrant van de Oost-Duitse geheime dienst, die duizenden bijbels van *Open Doers* en *Licht im Osten* aan de socialistische regimes heeft doorgespeeld, was niet mijn contactpersoon. Ik had mijn eigen contacten en was er tegen om contactpersonen te delen met anderen. Dan wordt alles op een man gespeeld. Die wordt daardoor in gevaar gebracht. Ik vind dat iedereen die dergelijke reizen organiseert en genoeg roeping heeft, ook de genade en het geloof moet hebben om zijn eigen contactpersonen te zoeken en te vinden. Het mag zich niet concentreren. Als vijf organisaties allen een en dezelfde man gebruiken kun je op je vingers narekenen dat die gearresteerd wordt.'

Anne van der Bijl heeft een goede tip om de vijand zonder angst tegemoet te treden. 'Als er iemand staat met een machinegeweer leg je je arm om hem heen. Zo kan hij niet meer schieten. Dat is het eerste wat ik aan studenten, waar ik af en toe voor praat, vertel. Voor schieten heb je afstand nodig. Geef de vijand geen afstand. Wees ontwapenend. Zelf hebben we niets, alleen de Bijbel.'

Kunt u achteraf beoordelen wat uw organisatie heeft betekend voor de christenen in het Oostblok?

'Ik kan de vraag wat wij voor onderdrukte christenen in de Sovjet-Unie betekend hebben niet goed beantwoorden. Ik ben geneigd het eerder om te draaien. Wat zou er gebeurd zijn als we het niet gedaan hadden? Je weet nooit wat je bereikt hebt. Dan ga je dingen claimen. Te veel organisaties beweren dat zij de Koude Oorlog gewonnen hebben. Zelfs de Paus, of beter gezegd de Rooms-Katholieke Kerk, beweert dat. Niemand kan dat claimen. We waren allemaal schakeltjes. In 1988 waren er nog vierhonderd christenen gevangen. Wij hebben toen met de Russen gesproken en hen op het hart gebonden dat er geen ontspanning kan komen als er nog zoveel andersdenkenden gevangen zitten. We hebben hen een lijst gegeven met namen en plaatsen. Drie maanden later waren ze vrij. Maar ook daar kan ik niet met zekerheid beweren dat dat onze verdienste is geweest.'

Hoe ziet u de inspanningen van de Nederlandse regering ten aanzien van gewetensvervolgden in Oost-Europa?

'Ik ben ervan overtuigd dat het regeringsbeleid zich nooit richtte op gewetensgevangenen. De regering kon daar ook niets aan doen. Ieder heeft zijn terrein waarop hij werkzaam is. Maar ik heb geen kritiek. Wat diplomaten achter de schermen gedaan hebben, zullen

wij nooit te weten komen. Een direct engagement voor onderdrukte christenen kan men van een regering niet verwachten.'

'Bovendien, laten we eerst naar onszelf kijken. Als de kerk zich al niet solidair verklaart met de onderdrukte kerk in Rusland, Israël, Soedan en elders, wat kunnen wij dan de regering verwijten? De kerk hoort een verzetsbeweging te zijn. De Werelddraad van Kerken heeft ook amper wat gedaan. Dat is eigenlijk niet meer dan een linkse politieke organisatie. Toch hebben ze wel meer aan de bel getrokken dan de rechtse kerken of de ICCC. Hebben die veel goed gedaan? Zij waren uiterst politiek, gingen niet naar Oost-Europa, maar zouden wel ballonnetjes met bijbels oplaten. Dat is gevaarlijk voor het luchtverkeer! Je sluit daarmee betrokkenheid en elk persoonlijk risico uit. Met ballonnetjes creëer je geen respect voor je methodes! Ballonnetjes. Dat is geen oorlog voeren. Als je de oorlog ingaat, moet je risico's nemen.'

Hoe kijkt u terug op de periode van de Koude Oorlog en wat voor lessen heeft u daaraan overgehouden

'Een belangrijke les is in ieder geval dat je altijd van iedereen kunt leren, ook van christenen in het socialisme. Zij hebben het begrip 'gerechtigheid' weer op de westerse agenda gezet. Kapitalisme is namelijk ook niet alles. Maar pas dan ook toe wat je leert. Ik zeg altijd maar: aan de vruchten herken je de boom. Ik heb zoveel gesprekken gehad met mensen in vluchtelingenkampen, met onderdrukte christenen, maar ook met mensen aan de top. Mijn conclusie is dat ik niet geloof in absolute oplossingen. Wanneer het communisme, of ook andere theorieën zoals de Islam, aangeprezen worden als De Enige Oplossing, zet ik al mijn stekels op.'

'Er is een alternatief. Er is altijd een alternatief en dat is nog niet eens geprobeerd. Er zijn nog zoveel mensen die niet weten dat er een alternatief is. Onlangs heb ik in de Hamas-universiteit een lezing gehouden over het christelijke alternatief. Een bepaald systeem mag zich niet verheffen. Een eenpartij-, of eenreligiestaat is gevaarlijk. Dat is nooit de oplossing. Daarom waarschuw ik ook tegen Israël. Ik heb veel met de Palestijnen die door Israël gedeporteerd waren gesproken. Dat is ook geloofsvervolgung. Ook daar zet ik me voor op de bres. Het gaat om het begrip gerechtigheid en niet om het verdedigen van de kerk. Als 'gerechtigheid' nog niet als principe, als filosofie gebruikt is, zijn we nog niet eens aan de oplossing begonnen.'

'Ook praktisch hebben we wat geleerd van onze ervaringen met het communisme. We weten beter hoe we ons in een totalitaire dictatuur moeten gedragen. Je moet niet het heersende systeem willen bestrijden. De eerste christenen hebben het jodendom ook nooit bestreden. We moeten de dialoog zoeken en dan een stap verdergaan. Ik wilde ook nooit in het kamp van de anticommunisten ingedeeld worden. Ik heb altijd openlijk gezegd dat ik niet tegen het communisme was. Ik ben voor Jezus. Het communisme is vreselijk, maar ik wilde niet bekend worden op grond van mijn anticommunisme. Anti-houdingen werken averechts. Dat zijn tegenwoordig nuttige ervaringen. In veel landen vinden er nog steeds aanvallen op de kerk plaats. Daar moeten we heen. Er is nog veel te doen.'

'Westers toe

'Wie heeft de omwenteling

De toekomst van de landen van de voormalige Sovjet-Unie ziet Rien Uijl, directeur van *Friedenstimme Nederland*, met huiver en vrees tegemoet. De wetteloosheid en criminaliteit op straat neemt zichtbaar toe. 'Ik was voor 1989 als 'Westers toerist' beter beschermd dan nu, omdat ik destijds veelal door de KGB geschadwd werd en daardoor een relatieve veiligheid genoot.' Maar er is meer te zegen over de landen van de voormalige Sovjet-Unie. Tot op dit moment kan de Bijbel in heel veel streken ongehinderd verspreid worden. 'God heeft een geopende deur gegeven!'

20

– Ton van der Schans –

Namens *Friedenstimme Nederland* maakte Rien Uijl tientallen reizen naar de Sovjet-Unie. Deze stichting, opgericht in 1979, stelde zich aanvankelijk tot doel in Nederland bekendheid te geven aan de situatie van vervolgd christenen in dat land en dan met name de meest bijbelgetrouwe groep onder hen, de zogenaamde niet-geregistreerde baptisten. Deze taak is voor een groot deel verdwenen, bijbelverspreiding en het radiowerk zijn gebleven.

Ontspanningsproces

De val van het ijzeren gordijn vond in de Sovjet-Unie al plaats enkele jaren voor de val van de Berlijnse muur in november 1989. In januari 1987 werden er de eerste gevangenen vrij gelaten. De situatie verschilde echter nogal per regio en ook op nationaal niveau. Zonder aarzeling noemt Rien Uijl de politiek van perestrojka van Gorbatsjov als de oorzaak van de breuk met de antireligieuze mentaliteit van de Sovjetoverheid, maar hij gelooft en belijdt ten aanzien van deze enorme koerswijziging, 'het ingrijpen van God. Want wie heeft dit voorspeld? Zeker, er zijn schrijvers geweest die de houdbaarheid van het politieke systeem van de Sovjet-Unie gelimiteerd hebben, bijvoorbeeld Amalnk, maar wie heeft in directe zin, voorzien wat wij hebben zien gebeuren?'

'Ten diepste gaat het voor een christen om het "zendingsgebeuren". Het evangelie moet aan alle volken, waar ook ter wereld, verkondigd worden. Ik heb met eigen ogen volken gezien, waar het evangelie

nog nooit gebracht was. En nu gebeurt het! Eigenlijk heeft de bijbel zich in de voormalige landen van de Sovjet-Unie, en dan met name in Rusland, nooit optimaal kunnen verspreiden. Nog veel sterker dan in de Rooms-katholieke Kerk, ging de Bijbel in de Russisch orthodoxe kerk niet open. Dat te bereiken hebben we naast de morele en financiële ondersteuning vooral als onze hoofdtaak gezien: de verspreiding van de Bijbel. Via onze en andere organisaties zijn er door de jaren heen in het geheim miljoenen exemplaren getransporteerd.'

Officiële instanties

Wanneer Rien Uijl gevraagd wordt naar contacten met nationale en internationale personen of instanties in verband met de missie van *Friedenstimme*, denkt hij voor Nederland in de eerste plaats aan de kleine christelijke fracties in de Tweede Kamer. 'Vooral Van Rossum van de SGP en Van Middelkoop van het GPV hebben, naast anderen, de zaak van de geloofs- en gewetensvervolgingen in de Sovjet-Unie aan de kaak gesteld. Ook de VVD en het CDA lieten zich in deze niet onbetuigd. De PvdA echter, heeft bijvoorbeeld nooit kamervragen gesteld over zeer schrijnende vormen van onderdrukking vanwege het geloof. Net zomin als andere linkse fracties.'

'Toenmalig Minister van Buitenlandse Zaken heeft binnen de mogelijkheden zijn best gedaan. Zo heeft hij actie ondernomen in verband met het doden van militairen die de eed niet wilden afleggen. Ook Van de Stoep en de Europese Unie hebben actie ondernomen. Amnesty International bemoeide zich alleen met politieke dissidenten – behalve dan George Vins, waar ze niet onder uit konden. Bij de Russische ambassade kwam je onmogelijk binnen.'

'ist' Rien Uijl: 'In de Sovjet-Unie voorzien?'

Rien Uijl tijdens een evangelisatiereis met een Bijbel in de Kirgische taal in gesprek met bergbewoners in Kirgizië

'De Wereldraad van kerken had zich in nagenoeg alle opzichten verzwagerd aan de Russisch-Orthodoxe kerk. Deze kerk werd het eind jaren zeventig en in de jaren tachtig door de overheid niet moeilijk meer gemaakt, in tegenstelling tot de vele groepen

bijbelgetrouwe christenen. Ook bij het IKV kregen we geen voet aan de grond. Het bezoek van evangelist Billy Graham aan Moskou was een klap in het gezicht van de vervolgers om des geloofs wil. Ook hij zocht in Moskou het brede midden en stak zijn nek niet uit voor bedoelde christenen.'

Nationalisme

'Sinds 1989 zie je een terugkeer naar allerlei vormen van nationalisme. In politiek opzicht gist het in veel landen van de voormalige Sovjet-Unie. Er is geen overgang geweest van het ene systeem naar het volgende. Hoe vreselijk en meedogenloos het communistische systeem ook geweest is, achteraf kunnen we zeggen dat onze angst voor het communisme niet gerechtvaardigd is geweest. Mens ondanks hebben de machthebbers toch zoiets als een zorgstaat op willen bouwen. Alles wat met zorg te maken heeft - de metro, het openbaar vervoer, bejaardenhuizen - is in groot verval. Nergens is de verloedering en onttaking van de voormalige Sovjet-Unie overigens beter te zien dan op straat.'

Leefgewoonten boven de poolcirkel waar momenteel veel evangelisatieactiviteiten plaatsvinden

Islam

'In de Centraal-Aziatische landen van de voormalige Sovjet-Unie zie je in religieus opzicht een tegenovergestelde ontwikkeling als in Rusland. Zijn in Rusland op dit moment de evangelisatiemogelijkheden schier onbeperkt, in de Centraal-Aziatische republieken is dat juist niet mogelijk. In het gunstigste geval kan en mag je thuis geloven, maar anderen niet overhalen. Vanuit historisch perspectief gezien valt men terug op de al genoemde nationalistische tendensen. Daar is dat vaak de Islam. Overigens wordt de Islam hier veel meer cultureel dan religieus bepaald. Voor het moslimfundamentalisme is de overheid ook zeer beducht. In één van deze Centraal-Aziatische republieken, Turkmenistan, is momenteel sprake van geloofsvervolgning onder christenen. Ons werk wordt daar zeer bemoeilijkt.'

Toekomst in eindtijdperspectief

'Saoedi-Arabië heeft vijf miljoen exemplaren van de Koran beschikbaar gesteld voor landen van de voormalige Sovjet-Unie. Wat stellen wij als christenen daar tegenover? Nog steeds heeft het evangelie niet alle volken bereikt. Daarom moest, in bijbels perspectief gezien, de ontwikkeling van mogelijkheden voor evangelisatieactiviteiten zoals deze nu plaats vindt, eens gebeuren. Als God deuren opent - Openbaringen - wie zal die dan sluiten? Om dat ik geloof dat God een deur in de landen van de voormalige Sovjet-Unie geopend heeft, kan ik niet geloven dat we weer terug gaan naar een situatie van geloofsvervolgning zoals die geweest is in Rusland en andere landen. Hoewel, zoals gezegd is de situatie regionaal zeer sterk verschillend. En hoe zal de politieke en culturele situatie zich ontwikkelen? De antipathie is schrikbarend groot.'

'Tot in de jaren zeventig werd de Bijbel in Rusland ondergronds gedrukt en verspreid, we waren voor bijbelverspreidingen dus aangewezen op deze ondergrondse koeriers. Ook voor de zogenaamde smokkeltransporten waren we voornamelijk aangewezen op wat de Russische baptisten zelf deden. Wanneer we zien op het feit dat er nu alle mogelijkheid is tot verspreiding van bijbels, kinderbijbels en theologische lectuur, is er alle reden tot grote dankbaarheid, ondanks de onzekere toekomst in een gistend werelddeel.'

Het einde van de Koude Oorlog en het Zwartboek van het communisme

Laten we het nog eens recapituleren: wie heeft de Koude Oorlog gewonnen? Een simpele en voor de hand liggende vraag op het eerste gezicht, die ook al veel gesteld maar nog niet onomstotelijk beantwoord is. Zoals men dat gewend is bij oorlogen en voetbalwedstrijden staat de overwinnaar centraal en is de verslagene vernederd. Met de oorlog die als "koud" wordt bestempeld en die ons continent ongeveer 35 jaar in haar greep hield, is het echter vreemd gesteld. Alle betrokkenen zien zich zelf als overwinnaars. En de enkele verslagenen die er zijn, halen hun gram in talkshows en rechtszaken.

22

jaargang 12, nr 4 - 01 transparent

– Beatrice Jansen-De Graaf –

Ruim tien jaar na het optrekken van het IJzeren Gordijn, dat Oost en West hermetisch van elkaar scheidde en als een naar verval riekend, vervilt en zwaar doek alle Oost-West-initiatieven leek te verstikken, ontstaan er steeds meer claims op het overwinnen van die scheiding. Laat ik enkele partijen opnoemen. Ten eerste Gorbatsjov. Gorbatsjov ontketende met zijn perestrojka en glasnost in 1985 een ware Gorbimania. Duizenden studenten interesseerden zich in de West-Europese hoofdsteden ineens weer voor Oost-Europastudies. De landen van het Oostblok traden langzaam uit de schaduw van de Koude Oorlog te voorschijn. Onderdrukte en ontmoedigde Oost-Europeanen durfden met een beroep op Gorbatsjovs geschriften weer uit hun schulp te kruipen. Informatie-uitwisseling, toerisme, individuele economische initiatieven en hervormingen kwamen eindelijk op gang. Gorbatsjov bleek echter de tovenaarsleerling die deze krachten niet meer in bedwang wist te houden en zijn eigen ondergang en de desintegratie van het sovjetimperium in 1989-1991 over zich afriep. Kunnen we iemand roemen voor de onbedoelde gevolgen van zijn handelen?

Aan de andere kant van het ideologisch-militaire conflict staat Reagan, zelfbenoemd bestrijder van het "Evil Empire" en symbool van de Amerikaanse onverzettelijkheid. Hier wordt het moeilijker.

Onlangs is er nog een studie verschenen waarin beweerd wordt dat Reagans spierballenpolitiek van ruimteschild en Star Wars absoluut geen invloed had op het beleid van de machthebbers in het Kremlin. De dissidenten in Polen en Tsjecho-Slowakije beweerden lange tijd het tegendeel. Samen met de zogenaamde haviken van het NAVO-bondgenootschap meenden zij dat alleen een demonstratie van militaire macht en economische superioriteit de communistische leiders van hun agressieve politieke koers naar buiten en repressieve bewind naar binnen toe kon afbrengen. Het moest duidelijk zijn dat de socialistische regimes de militaire en economische confrontatie niet konden winnen. Dat zou hen tot zachtere gedachten stemmen. Feit is dat Gorbatsjov in 1987 met Reagan als uit het niets een wapenreductie-akkoord sloot. Reagans harde en simplistische aanpak leek vruchten te dragen. Of was Gorbatsjov daar alleen ook wel op gekomen? En wat is de erfenis van die wapenwedloop? Tonnen nucleair afval en rondzwervende kofferbommen.

Dissidenten

Ten derde de Oost-Europese dissidenten. Zij waren ontegenzeggelijk de helden van de fluwelen revoluties in Polen, Hongarije, Tsjecho-Slowakije en de DDR. Zij waren voor 1989 veelal vervolgd en werkloos, bekleedden in de transitieperiode kortstondig een voorttrekkersrol, maar verdwenen daarna weer in de schaduw van de geschiedenis. Hun heldenrol kunnen zij echter maar moeilijk afleggen. Een aantal van hen overleefde politiek, maar slechts weinigen maakten de verwachting waar. Hun houding en opvattingen die zij onder de socialistische regimes moedig ontwikkeld hadden, waren bij nader inzien dikwijls te solitair en wereldvreemd, of gewoonweg eng nationalistisch, om er winst voor de jonge democratieën in Oost-Europa uit te halen.

Dan zijn er nog de massa's. Wie is de beelden vergeten van de duizenden Oost-Duitsers die luid scanderend "Wir sind das Volk" de machthebbers er in de herfst van 1989 aan herinnerden wat democratie eigenlijk was? Met kaarsen, geestelijke liederen en symbolen spandoeken boden eerst enkele honderden, daarna honderdduizenden Oost-Duitsers geweldloos verzet en protest tegen een regime dat hen onmondig hield. Ook de Poolse havenarbeiders die met gevaar voor eigen leven al in 1980 met stakingen het regime, het leger en de daarna afgekondigde noodtoestand trotseerden, mogen als moedige massa niet uit de herinnering verdwijnen.

Een alternatieve Poolse verklaring voor de erosie van de communistische heerschappij noemt de Paus als oorzaak. Volgens de voor het

merendeel: streng katholieke Polen was hun Wojtila de redder van het Poolse volk. Na zijn aantrede in oktober 1978 schreeuwden de Polen het van de daken "Papież jest Polakiem" (de Paus is een Pool). Deze demonstratie van katholieke macht en eensgezindheid beroofde de communistische machthebbers van iedere illusie ooit nog de ziel van de Poolse natie te kunnen winnen en dwong hen tot concessies. Het Poolse regime had de steun van de rooms-katholieke kerk broodnodig en stemde met de geëiste hervormingen en liberalisering in. Daarmee was een wezenlijke bres in het communistische bolwerk geslagen, wat zijn invloed op de andere regimes, vooral in de DDR, niet miste.

Verbouwereerd

In dit tijdperk van telecommunicatie mag de kracht van het beeld ook niet worden vergeten. Wanneer de tv op 9 november de beelden van Günter Schabowski, lid van het politbureau van de DDR, niet had uitgezonden waarop hij tijdens een persconferentie een enorme inschattingsfout maakte, hadden de Oost-Berlijners de grensposten niet zo snel bestormd. Die waren niet op de hoogte van de houterig afgekondigde liberalisering van het grensregime en reageerden zo verbouwereerd dat er bij deze vreedzame grensdoorbraak geen schot viel. En ook eerder al in de zomer van 1989 ging van de opnames van demonstraties in Hongarije, verkiezingen in Polen en de "Montagsgebets" in de DDR over en weer een bemoedigende en solidariserende invloed uit.

In het rijtje van de ludieke verklaringen valt de hulde die aan de Oost-Duitse theeworst wordt gebracht. Onlangs herinnerde een Rus zich in een Duitse krant naar aanleiding van de veertigjarige herdenking van de bouw van de Muur hoe hij en zijn schoolkameraden de Oost-Berlijners benijdden om hun theeworst. Volgens hem was de doorbraak van de Berlijnse Muur te wijten aan de West-Berlijners die de Muur vanuit het Westen slechtten, omdat ze de Oost-Duitse theeworst niet konden weerstaan.

Op eigen bodem valt er ook nog roem aan het einde van de Koude Oorlog te behalen. Mient-Jan Faber, de vredesbeweging en de kerkelijke contacten zouden hun steentje daaraan hebben bijgedragen. In een boekje van Klaas van der Horst worden de contacten van kerkelijke gemeentes in Nederland met Tsjecho-Slowakije beschreven. De schrijver heeft zijn werk de welluidende titel 'Scheuren in het IJzeren Gordijn' meegegeven. Met die programmatische titel staat hij binnen de wereld van de kerkelijke contacten niet alleen. Ook enkele voormannen van het Interkerkelijk Vredesberaad, dat in de jaren tachtig ook over tientallen contacten met christenen en dissidenten in Oost-Europa beschikte, claimen met het tot stand brengen van Oost-West-contacten en "ontspanning van onderop" hun deel aan het lostornen en uitrafelen van het genoemde Gordijn te hebben bijgedragen. Volgens hen oefende de aanwezigheid van een invloedrijke vredesbeweging in het Westen bovendien een vertrouwenwekkende invloed op Gorbatsjov en zijn communistische collega's uit waardoor het hen gemakkelijker viel het Westen als politieke partner te zien in plaats van tegenstander.

Beschaamdheid

Na deze opsomming is het wel duidelijk dat er genoeg pretendents voor de lauwerkrans van de overwinning zijn. Niet alle aanspraken zijn vanzelfsprekend even geldig of zwaarwegend; dat blijkt wel uit de beschrijving. De vraag is echter of men in termen van een gewonnen oorlog kan spreken. Dat zou euforie, bevrijding en dankbaarheid jegens de bevrijders impliceren. Die is echter terecht ver te zoeken. De zoge-

naamde westerse overwinnaars verspreidden vanaf het moment van contactopname met de bevolking in het Oosten analoog aan de witte zendelingen in de ongerepte nieuwe wereld een levensgevaarlijke infectie: die van het wilde kapitalisme. Zij besmetten de volkeren van Oost-Europa zodanig met deze aandoening dat die nu nog steeds urchtig in hun ziekbed hangen. Het morele en geestelijke verval en de financiële wantoestanden en corruptie in de landen van het voormalige Oostblok, dwingt ieder die in dergelijke termen spreekt tot beschaamdheid.

Wat ook voor reflectie en een ingetogen reactie pleit, is de herinnering aan de vele slachtoffers van die Koude Oorlog. Hoewel hij 'koud' genoemd werd, zijn er in de hitte van het voornamelijk ideologische conflict vele mensen bij om het leven gekomen. Het tragische van deze oorlog is dat de slachtoffers niet slechts aan het front vielen, maar ook ver er vóór. Aan de grens tussen de beide Duitslanden en de Berlijnse Muur lieten circa duizend mensen het leven. In de strafkampen in Siberië crepeerden miljoenen.

Het gelijkstellen van de misdaden van het nationaal-socialistisch regime met die van de socialistische dictaturen is nog altijd wetenschappelijk omstreden. Met recht wordt de theorie van het totalitarisme geproblematiseerd, genuanceerd en bestreden. Hitler had de "Endlösung" van het Joodse volk voor ogen, dacht in rassenschema's en ontketende een vernietigingsoorlog. Stalin streefde naar de verwezenlijking van een socialistische utopie van gelijkheid, vrijheid en broederschap – en schuwde daarbij het middel van de liquidatie van grote groepen burgers niet.

Voor de slachtoffers zijn dergelijke onderscheidingen echter sofistisch. Stéphane Courtois die het in zijn *Zwartboek van het communisme* als een van de eerste aandurfde om de balans van ruim zeventig jaar communisme op te stellen, gaat uit van honderdmiljoen doden onder de opeenvolgende communistische regimes wereldwijd. Voor de Sovjet-Unie en Oost-Europa samen komt hij op 21 miljoen slachtoffers. Zijn analyse is niet onomstreden, maar de richting is duidelijk en niet te ontkennen.

De verantwoordelijkheid voor dit laatste onvoorstelbare sterftecijfer ligt eenduidig bij het stalinistische schrikbewind in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten. De zogenaamde "overwinnaars" in het westelijke kamp hebben deze slachtoffers niet op hun geweten. Maar ondersteund, bevrijd of zelfs erkend hebben de West-Europese regeringen deze slachtoffers ook niet of nauwelijks. Lange tijd was het niet politiek opportuun om de Sovjet-Unie aan te vallen of te wijzen op mensenrechtenschendingen. In de jaren zeventig en tachtig overheerste op enkele uitzonderingen na diplomatieke beleefdheid jegens de Oostblokstaten. De internationale ontspanning diende immers niet in gevaar te worden gebracht en militaire confrontaties moesten kost wat kost vermeden worden.

Nu er uit de archieven steeds meer belastend materiaal opduikt over compromitterend en opportunistisch gedrag van zowel de communisten in het Oostblok als van hun democratische counterparts in het Westen, lijkt het daarom wijs om het insigne voor de "Deelname aan de Overwinning van de Koude Oorlog" maar niet te ontwerpen. Wellicht bieden historische analyses in de toekomst een afgewogen beeld van de oorzaken voor desintegratie van het Warschaupact. Tot die tijd is het beter eer te betuigen aan de gewone Oost-Europeaan die in 1989 de straat op ging; aan de vele nog niet gerehabiliteerde slachtoffers van het communisme en aan de wonderen die in dit "annus mirabilis" plaatsvonden zonder dat er menselijk geweld aan te pas kwam.

Terugblik op de Koude Oorlog

Aleksej Bujevski zag er een beetje als een bureaucraat uit. Donkergrijns pak, een saaie bril, niet meer de jongste, een wat gezwollen gezicht (dat zelden een lach vertoonde), een beetje voorovergebogen, vaak in de weer met allerlei paperassen, moeilijk toegankelijk voor journalisten. In zijn hoogtijdagen was Bujevski uitvoerend secretaris van de afdeling buitenland van het Patriarchaat van Moskou, lid van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken en prominent lid van de Commissie van Internationale Zaken van diezelfde Wereldraad.

– Emerson Vermaat –

24

jaargang 12, nr 4 - 01
transparant

Het gaat dan vooral over de jaren zeventig en tachtig. In die periode versloeg ik als journalist een groot aantal vergaderingen van de Wereldraad. Ik kon toen duidelijk waarnemen hoe Bujevski opereerde. Altijd als er voor de Sovjet-Unie onwelkome debatten over de mensenrechten in het Oostblok werden gevoerd, greep Bujevski, vaak als eerste, in. Tijdens een van de debatten kon Bujevski als lid van een speciale commissie zelfs een ontwerpverklaring van de Wereldraad zozeer afzwakken dat de schade voor de Sovjet-Unie uiterst beperkt bleef.

Bujevski is door mij al vroeg in verband gebracht met pogingen van de Russische KGB om de Wereldraad te beïnvloeden. Ik schreef over hem in mijn boek *Christus of Ideologie?* (1977). Toen had ik al de indruk dat hij zijn opdrachten rechtstreeks van de KGB kreeg: "Indien Bujevski zelf niet tot de geheime dienst behoort, dan staat hij toch onder directe controle van de Russische geheime dienst, alleen al uit hoofde van zijn functie."¹ Ook de metropolieten Nikodim, Filaret van Minsk/Wit-Rusland en Juvenali maakten door hun optreden een verdachte indruk.² In 1985 schreef ik in de *Militaire Spectator*: "Verscheidene (Russische) priesters en bisschoppen functioneren in feite als werktuigen van de KGB; zij nemen deel aan internationale congressen en oecumenische bijeenkomsten, dragen gelden af aan activisten-voor-de vrede in andere landen, of geven instructies door."

Gevaarlijke man

Ik herinner me nog hoe deze publicaties mij zeer kwalijk werden genomen door het hoofd van de 'afdeling Communicatie' van de Wereldraad, de Nederlander Jan Kok, en Leopoldo Nilus, directeur van de Commissie voor Internationale Zaken (eveneens van de

Wereldraad). Nilus - van oorsprong een Balt maar later kreeg hij de Argentijnse nationaliteit - had zijn benoeming indertijd aan Nikodim te danken. De *Neue Zürcher Zeitung*, waarin ik een aantal grote artikelen had geschreven, kreeg uit anonieme bron "een tip" dat ik voor de CIA werkte. Maar deze buitenlandse kwaliteitskrant begreep dat het iemand erom te doen was mijn research in diskrediet te brengen en liet mij dat ook schriftelijk weten.

Ds. Bé Ruys, die zelf redelijk intensieve contacten met de Oostduitse Staatsveiligdienst had (in Stasidosiers wordt zij aangeduid als 'Inoffizielle Mitarbeiter Tulpe'), noemde mij eens een "gevaarlijke man, voor wie je moet oppassen".

Na de val van het communisme werd de Russisch-Orthodoxe priester Gleb Jakunin, een bekende dissident, lid van de Duma. Als lid van een speciale commissie kreeg hij enige tijd toegang tot de KGB-archieven. Bijna alle namen die ik in eerdere publicaties had genoemd, werden later door Jakunin openbaar gemaakt (met de codenamen die de KGB hen gegeven had). In *The Mitrokhin Archive* noemen Vasili Mitrokhin en Christopher Andrew ook een aantal namen, onder wie Aleksej Bujevski die de codenaam "agent Kuznetsov" had.⁴

KGB/MfS-afspraken

De jaren zeventig en tachtig waren jaren waarin politiek linkse idealen en vredesbewegingen grote invloed hadden, ook binnen de kerken. Er was een soort dictatuur van linkse politieke correctheid waarvan in ons land PvdA-voorman Joop den Uyl en het IKV de belangrijkste exponenten waren. Het IKV wilde via eenzijdige stappen komen tot kernontwapening: 'help de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland.' Er werd enige tijd zelfs geflirt met met (neo-)maxistische ideologieën. Tussen 1977 en 1989 domineerde het IKV de openbare discussie en organiseerde samen met andere linkse actiegroepen massale demonstraties die in feite tegen de NAVO gericht waren. De op de been gebrachte massa's en de diverse petitie tegen de 'NAVO-raketten' drukten een groot stempel op de openbare meningsvorming.

Dissidenten in Oost-Europa waren daar allesbehalve ingenomen mee. Uiteindelijk wisten zij de leiding van het IKV en aantal andere vredesbewegingen ervan te overtuigen dat niet alleen ontwapening en eenzijdige stappen, maar ook en vooral de mensenrechten in de communistische wereld belangrijk waren. Deze nieuwe trend in de vredesbeweging werd door de communistische machthebbers in Oost-Europa veroordeeld.⁵

Maar binnen de Wereldraad van Kerken bleef de discussie over democratische rechten en vrijheden in linkse totalitaire staten (Oostblok, Cuba, China) uiterst moeizaam verlopen, mede door krachtig verzet van Russische, Tsjechische, Bulgaarse, Roemeense en soms ook Caribische en Latijns-Amerikaanse kerkdelegaties. In een gemeenschappelijk werkdocument van KGB en MfS uit 1986 werd nadrukkelijk gepleit voor het actiever inzetten van loyale Russisch-Orthodoxe geestelijken. Bovendien moest erop worden toegezien dat leidinggevende posten binnen grote oecumenische

g door een dwarse journalist

organisaties in handen bleven of kwamen van personen die zich constructief opstelden. Uit andere documenten blijkt dat Moskou grote waarde hechtte aan de benoeming van bepaalde personen tot secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken of directeur van de Wereldraadcommissie voor Internationale Zaken. Een aantal documenten werd na 1990 door Gerhard Besier openbaar gemaakt.⁶ Maar wie, zoals Michael Bourdeaux, J.A. Hebly, ds. Eugen Voss, Hebe Kohlbrugge en de schrijver van dit artikel, vóór 1989 van Russische beïnvloedingspogingen en successen melding maakte, werd niet altijd geloofd of serieus genomen. Ik herinner me nog een opmerking van de Leidse theoloog H. Berkhof, een aantal jaren lid van het Centraal Comité van de Wereldraad, die Alekesj Bujevski, toch een onbuigzame verdediger van een totalitaire staat, zo'n aardige man vond.

Von Meyenfeldt

De figuur van generaal Michiel von Meyenfeldt intrigeerde mij in die jaren eveneens. Deze in Oost-Europese media steevast als 'NAVO-generaal' omschreven oud-gouverneur van de KMA liet zich steeds meer inpakken door de propaganda van het Oostblok.

Samen met Duitse, Italiaanse, Portugese, Amerikaanse, Oost-Europese en Russische generaals en admiraals richtte hij de beweging "Generaals voor de Vrede" op. Die stond van het begin af aan onder invloed van de pro-Russische Wereldvredesraad. Hierover schreef ik in de jaren tachtig uitvoerig in *Ons Leger* en *Strategic Review* (US Strategic Institute, Washington). In april 2001 schreef de *Frankfurter Allgemeine* dat Von Meyenfeldts contacten in de DDR veel dubieuzer waren dan aanvankelijk werd aangenomen. Het Oostduitse MfS bleek zelfs de "Generaals voor de Vrede" van de nodige fondsen te hebben voorzien.⁷

Geld aan bepaalde vredesactivisten werd er ook verstrekt door de Russische en Tsjechische geheime diensten. De actie tegen de Neutronenbom, waarin de CPN een sleutelrol speelde, werd deels door Moskou gefinancierd. Dit werd veel later door een aantal betrokkenen openlijk toegegeven. Maar in 1981 werd de Tilburgse hoogleraar Frans Alting von Geusau geridiculiseerd toen hij wees op mogelijke Russische manipulatie van een deel van de vredesbeweging. 'Borreltafelpraat' riep oud-minister van cultuur, dr. Marga Klompé meteen en ze kreeg heel wat bijval in de media. In de Tweede Kamer verklaarde minister van Binnenlandse Zaken Ed van Thijn (PvdA), terwijl ambtenaren van de BVD hem met klamme handen aanhoorden, dat hem van zulke manipulaties niets gebleken was. Iets anders zeggen zou politiek niet correct zijn geweest - hoewel er een BVD-rapport lag dat heel andere accenten legde. Vorig jaar onthulde voormalig KGB-generaal Oleg Kalugin dat de KGB het verzet tegen de Amerikaanse kruisraketten doelbewust had gestimuleerd en hier en daar zelfs geregisseerd.

Motivatie

Nu, bijna twaalf jaar na de val van de Berlijnse Muur en bijna tien jaar na de ineenstorting van het sovjetimperium, liggen feiten

waarover ooit schouderophalend werd gedaan, grotendeels op tafel. Dat kerkelijke leiders uit totalitaire staten zich door geheime diensten en de staatspropaganda lieten misbruiken, is natuurlijk niet goed te praten, maar misschien zagen ze geen alternatief. Anders ligt het met figuren als ds. Bé en generaal Von Meyenfeldt die zich door totalitaire regimes lieten inkapselen en op een gegeven moment zelfs met geheime diensten in zee gingen. Wat was eigenlijk hun motivatie? Bij Ruys en een aantal anderen waren er duidelijke ideologische voorkeuren voor het communisme en het systeem van de DDR. Dat was 'rechtvaardiger' dan het kapitalisme. Bij Von Meyenfeldt ging het om een gefrustreerde generaal die zich in Oost-Europa steeds meer ging thuisvoelen omdat hij daar zo in de watten werd gelegd.

Kijken we terug dan zien we dat de totalitaire machthebbers van de communistische wereld met hun manipulaties uiteindelijk weinig bereikt hebben. Hun succes was tijdelijk. Na 1985 gooide Gorbatsjov in de Sovjet-Unie geleidelijk het roer om terwijl de staatsveiligheidsdienst van de DDR in zijn eigen informatie stikte. Dossiers kunnen de roep om vrijheid nu eenmaal tegenhouden. De communistische machthebbers dachten het Westen te kunnen ondermijnen en bedienden zich daarbij van personen die hun goed gezind waren. Toen de details na de val van de Muur bekend werden, volgde er in Nederland een soort bezinning. Ineens waren de taboes doorbroken. Kranten als *Trouw* gaven aan kritische artikelen over de Wereldraad en von Meyenfeldt ineens een prominente plaats, met name waar het ging om manipulaties door de KGB of de Oost-Duitse staatsveiligheidsdienst. Wat in de jaren tachtig 'borreltafelpraat' heette, werd nu voorpaginanieuws.

Personalia

Dr. Emerson Vermaat werkt sinds 1973 bij de EO. Hij is momenteel redacteur van *vandaag*, de actualiteitenrubriek van EO/Tros.

- 1 J.A.E. Vermaat, *Christus of Ideologie?*, blz. 226 (Utrecht: De Banier, 1977).
- 2 J.A.E. Vermaat, *Soviet manipulation of "Religious Circles"*, in: L. Bittman, *The new Image-Makers. Soviet propaganda and disinformation today*, blz. 208 (Washington/New York/Oxford: Pergamon-Brassey's, 1988); J.A.E. Vermaat, *De rol van de Russisch-Orthodoxe kerk in het Sovjetrussische vredesoffensief*, in: *Militaire Spectator*, 154/2 (februari 1985), blz. 83, 87.
- 4 Christopher Andrew en Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive*, blz. 636 (Londen: Allen Lane, 1999).
- 5 J.A.E. Vermaat, *Neue Trends in Westeuropas Friedensbewegung*, in: *Aussenpolitik*, 1986, nr. 1, blz. 53, 56-58, 63, 66.
- 6 Gerhard Besier en Stephan Wolf, *Pfarrer, Christen und Katholiken. Das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen*, blz. 458-465 (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1992).
- 7 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7 april 2001; *Trouw*, 9, 10 en 11 april 2001.

De Sovjet-Unie leeft voort op internet

In Rusland is internet - met zo'n 30 miljoen gebruikers op bijna 150 miljoen inwoners - minder wijd verspreid dan in Nederland. Desondanks zijn meer dan genoeg websites te vinden. Daaruit een kleine selectie, gericht op de geschiedenis van de Sovjet-Unie door Carel Horstmeier, verbonden aan het het Nederlands-Russisch Archiefcentrum van de Rijksuniversiteit Groningen.

– Carel Horstmeier –

Om gelijk te beginnen met het lastigste voor Nederlanders: de Russische taal, waarvan het Cyrillische alfabet verwant is met het Griekse, is te zien en te horen op <http://www.friends-partners.org/newfriends/cyrillic/russian.alphabet.html>. Ook als je daarmee (een beetje) kan transcriberen, doet de computer dit niet altijd automatisch goed. Om van de onleesbare tekens die dan op het beeldscherm verschijnen leesbaar Russisch te maken, dien je bij Explorer in de menubalk te klikken op achtereenvolgens View > Encoding > More > Cyrillic (Windows). Vaak hebben Russische sites ook een Engelstalig gedeelte, te bereiken via een button "English".

I Russische geschiedenis Revoluties en oorlogen

Om met het begin te beginnen: de Oktober-Revolutie van 1917 wordt - inclusief een

FAQ-lijst ("Why did the Tsar fall?") - op <http://www.barnsdle.demon.co.uk/russ/rusrev.html> behandeld. <http://shrike.depaul.edu/~mkaske> is specifiek gewijd aan de bolsjewistische moord op de tsarenfamilie. Zes jaar later stierf de revolutieleider Lenin zelf, waarna zijn gebalsemde lichaam aan het Rode Plein werd opgebaard in een speciaal gebouwd mausoleum. Dat kan via http://www.lenin.ru:8101/vmas_e.htm virtueel bezichtigd worden. Sinds de val van de Sovjet-Unie gaan er stemmen op deze dictator niet meer eervol op te baren, maar gewoon te begraven. http://www.aha.ru/~mausoleu/index_e.htm verdedigt echter de voorlopig laatste rustplaats van de eerste Sovjet-leider met hand en tand.

<http://history.vif2.ru> is een grote site over de deelname van de Sovjet-Unie aan de Grote Vaderlandse Oorlog, zoals de Tweede Wereldoorlog in Rusland genoemd wordt.

Met onder andere herinneringen van veteranen en technische specificaties van sovjet-wapens. Veteranen van de oorlog in Afghanistan (1979-88) komen aan bod op http://www.afghanwar.spb.ru/index_e.html

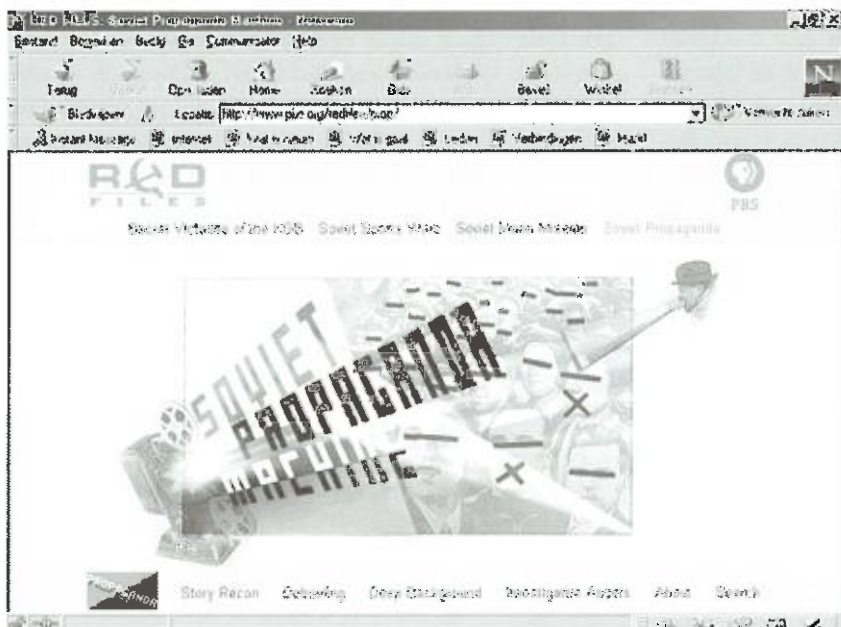
Sovjet-politiek

Levenslopen van Sovjet-leiders uit de periode Chroesjtsjov tot en met Gorbatsjov zijn verzameld op <http://artnet.net/~upstart>. <http://lcweb.loc.gov/exhibits/archives/intro.html> gebruikt documenten uit de vroeger geheime Sovjet-archieven (met Engelse vertaling) voor een on-line presentatie van hoofdstukken uit de Sovjet-geschiedenis door de Amerikaanse Library of Congress. <http://cwihp.si.edu/cwihplib.nsf> is een on-line archief met nog meer archiefstukken, met name over de Koude Oorlog. Voor bijvoorbeeld originele Politburo-stukken moet je hier zijn.

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam is een van de grootste archieven annex bibliotheken ter wereld over de linkse beweging. Hier kun je niet alleen het archief van bijvoorbeeld de Communistische Partij Nederland (CPN) raadplegen, maar ook (persoonlijke) archieven van Sovjet-grootheden als Michail Bakoenin. Bovendien staan op de site een aantal virtuele tentoonstellingen, waaronder de fraaie "The chairman smiles": <http://www.iisg.nl/exhibitions/indexnl.html> Op een commerciële site (<http://www.abamedia.com>), verbonden aan de Russische Staatsarchieven is meer visueel materiaal te vinden - een groot historisch fotoarchief met onder andere beelden van de eerste kosmonaut Joeri Gagarin, de tsaren en prachtige sovjetpropagandaposters. In samenwerking met dit bedrijf heeft de Amerikaanse publieke omroep een documentaire-serie gemaakt. Veel en mooi achtergrondmateriaal hiervan, onder andere over de mislukte maanmissie en de sportsuccessen van de Sovjet-Unie, is neergezet op <http://www.pbs.org/redfiles>.

Sovjetcultuur

De makers van <http://www.sovlit.com> omschrijven hun website zelf het mooiste: "Works of Soviet Literature summarized for

those unable or too lazy to read them in the original". Met onder andere een brief uit 1930 van de grote toneelschrijver Michail Boelgakov aan de Sovjet-regering, waarin hij meedeelt dat vrienden hem aangeraden hadden: om een kruiperige brief aan diezelfde regering te schrijven. Daarmee zou hij aan vervolging, met "de dood als onvermijdelijke finale" moeten ontkomen. Maar, zo schrijft hij, daar heeft hij geen zin in. Je kunt je eigenlijk alleen maar verbazen, dat hij na zo'n brief de stalinistische Grote Terreur van 1936-38 overleefd heeft.

www.siue.edu/~aho/musov/musov.html behandelt dezelfde moeizame verhouding tussen sovjetbewind en kunstenaars voor componisten. Met onder andere Prokofjev (van het sprookje "Peter en de wolf") en Sjostakovitsj.

De Sovjet-Unie strooide zoals elk totalitair regime ruimhartig met medailles en oorkondes. Die kun je nu voor een paar gulden in Rusland op straat kopen. Een catalogus is op <http://soviet-awards.addr.com> te zien.

De Sovjet-Unie leeft voort

De overlevenden van het failliet van het communisme publiceren ook op het web. Nadat de CPN in 1991 in GroenLinks was opgegaan, hebben een paar rechtzinnige communisten een Nieuwe CPN opgericht: <http://www.ncpn.nl>.

De Trotskistische Vierde Internationale propageert zichzelf op <http://www.wsws.org>. Met echte communistische heldenverering, zoals die tegenwoordig zelden nog in het wild te vinden is: "Trotsky, the most farsighted revolutionary thinker of his age"; Trotski als verdediger van de interne partijdemocratie; een Trotskistische Sovjet-Unie zou nooit uiteen gevallen zijn; genummerde voorspellingen voor de toekomst, en andere onzin - voor fijnproevers?

Veel minder eenkennig is <http://www.marxists.org>. Op de voorpagina staan Marx, Engels, Lenin en Trotski tevreden naast elkaar. De makers vinden alleen Stalin en Mao slechte Marxisten (<http://www.marxists.org/admin/intro/index.htm>). Het is een enorme site die geschriften van tientallen bekende en onbekende marxisten bevat. Meest in Engelse vertaling, maar van Marx,

Engels en Trotski staan er zelfs een paar Nederlandse teksten.

II Rusland heden

Media

Over het huidige Rusland is uiteraard veel meer materiaal op internet te vinden. Met name de pers heeft grote sites. Van de meestgelezen Russische internetkrant lenta.ru bestaat een Engelse versie: <http://all-news.ru>. Een aantal Russische kranten wordt uitgegeven door een geëmigreerde Nederlander, Derk Sauer. Vroeger maoïst, tegenwoordig succesvol zakenman, die *Independent Media* heeft opgezet: <http://www.independentmedia.ru>. Begonnen met de Engelstalige *Moscow Times* (<http://www.themoscowtimes.com>), omvat dit imperium nu ook bijvoorbeeld de Russische editie van de glossy *Cosmopolitan*: <http://www.cosmo.ru>, met zijn vrouw aan het hoofd. Zeker niet onafhankelijk is <http://www.russianobserver.com>, de Engelse versie van de Kremlin-sprekbuis *strana.ru*. Regelmatig met een korreltje zout te nemen.

Politiek

Vermakelijk is <http://www.funet.fi/pub/culture/russian/voices/voices.html>. Luister naar Jeltsin, die bij zijn staatsbezoek aan Duitsland in 1994 zo dronken was, dat hem de achternaam van zijn gastheer Helmut Kohl voorgezegd moest worden: "mijn vriend Helmut ....."

President Poetin heeft er geen enkel probleem mee, dat hij zijn carrière is begonnen bij de geheime dienst uit sovjettijden, de KGB. Een van zijn helden is zijn oude chef Joeri Andropov, die altijd vooropging in de onderdrukking van dissidenten in binnen- en buitenland. Op haar officiële website presenteert zich ook de huidige Russische geheime dienst FSB zonder gêne als erfgenaam van de KGB. Ook de sovjettrucs om de geschiedschrijving bij te kleuren, worden hier nog ingezet: van die chefs, die later zelf vermoord zijn, worden geen sterfdata vermeld: Genrich Jagoda, Nikolai Jezjov en Lavrentii Beria. Van bijvoorbeeld Andropov uiteraard wel.

Diversen

Tot slot nog een aantal losse sites:

<http://www.lib.utexas.edu/maps/commonwealth.html> biedt geografische overzichten van vroeger en huidige Rusland. De Wit-Russische site <http://www.irex.minsk.by/> heeft een groot en goed ontsloten persfotobestand. *Radio Free Europe / Radio Liberty* heeft veel achtergrondmateriaal, dat op <http://www.rferl.org> te raadplegen is. *Johnson's Russia Weekly* brengt vertaalde artikelen uit de Russische pers. Afgelopen jaargangen zijn bovendien ontsloten door een zoekmachine: <http://www.cdi.org/russia>. En op een bescheiden laatste plaats de gloednieuwe website van mijn werkgever, het Nederlands-Russisch Archiefcentrum, waar we in samenwerking met Russische archieven inventariseren welk materiaal zij hebben over de Nederlands-Russische betrekkingen van de afgelopen eeuwen. De database bevat inmiddels duizenden items; van brieven door Prinsen van Oranje tot de mededeling uit 1747 van een Nederlandse professor in Russische dienst, dat hij de gestorven olifant Alebaksha niet kon ontleden, omdat het in St. Petersburg te streng gevoren had. Verder staan op deze site online publicaties over onze relaties met Rusland en de Sovjet-Unie: <http://www.nrac.nl>.

De Sovjet-Unie in Neder

Voor 1970 werd er weinig aandacht besteed aan de USSR in de Nederlandse jeugdliteratuur. Het is opvallend dat er zo'n duidelijke cesuur aanwijsbaar is. Ook voor 1970 was er immers sprake van christenvervolging, het belangrijkste thema in vooral christelijke jeugdboeken. In dit artikel wordt onderzocht welk beeld van de Sovjet-Unie naar voren komt in Nederlandstalige jeugdboeken.

– Constant van den Heuvel en Klaas Tippe –

Onze onderzoeksvraag was breed: welk beeld gaf de Nederlandstalige jeugdliteratuur van de USSR? Daarbij besteedden we aandacht aan de beschrijving van het klimaat en de woonomgeving, het werk en het onderwijs en de behandeling van andersdenkenden. Tot slot noemen we de Nederlandse hulpverlening, die in enkele boeken genoemd wordt. Uit al deze onderwerpen destilleert zich haast de sfeer, heel belangrijk voor de uiteindelijke beeldbepaling. De jeugdboeken blijken uiteen te vallen in drie categorieën. De eerste categorie zijn de boeken geschreven door auteurs met een "neutrale", maar West-Europese achtergrond. De tweede categorie zijn de protestants-christelijke boeken, de derde categorie bestaat uit vertaalde boeken uit communistische landen als de USSR of de DDR.

Het weer

In Rusland kan het hard vriezen en erg sneeuwen. Soms functioneert de koude in jeugdboeken slechts als decor of roept het zelfs een sfeer van gezelligheid of schoonheid op. Maar vaak is de vrieskou ook een dodelijke vijand, zoals het kleine meisje met het witte mutsje in "Tanja" van Bodo Schulenburg dat doodvriest in de rij voor de bakker (p.17). Ook wordt het klimaat gebruikt door de autoriteiten om andersdenkenden te treffen. In 'Vlucht naar de vrijheid', uit de bundel *Zijn wieg was een kribbe*, worden christenen in hun ondergoed in de snerpande kou op het ijs gezet (p.136). Overigens wordt er ook wel gerept van het schijnen van de zon, maar minder.

De meeste verhalen spelen zich af in de stad. Iwan, uit de gelijknamige serie van Myrna Grant, woont in Moskou, evenals Lev uit *De zaak Kolokol*; daarentegen woont Tanja in het toenmalige Leningrad. De titel *Verhalen uit Moskou* spreekt voor zich. De kinderen wonen meestal in een flat. De grauwe, koude sfeer die dat kan oproepen, verwoordt Myrna Grant in *Iwan en de gedurfde ontsnapping*: "Iwan liep zachtjes naar de andere kant van de hal. Door het vuile raam zag hij uitsluitend de blinde wand van een ander flatgebouw." (p.24) Het grauwe beeld wordt versterkt door de beschrijving van bedompte wagons en van de meters lange rijen voor winkels.

Tussen de regels door wordt in alle boeken duidelijk Rusland minder welvarend is dan het Westen. De meeste personen in boeken werken in een fabriek of hebben een wetenschappelijk-technische beroep. Zo werken de ouders van Iwan in een fabriek (*Als het tarwegraan sterft*), is de moeder van Roma architect en is de vader van Serjozja (*Het bedrog*) ingenieur. Ook de jongeren zelf lijken een zekere voorkeur te hebben voor technische vakken. Vaak werken vader en moeder en past oma op de kleintjes. Ook moeten kinderen al heel vroeg zelfstandig zijn. De vijftienjarige Aljosja (*Verhalen uit Moskou*) woont nota bene op zichzelf.

Onderwijs

De scholen dragen geen namen, maar nummers. In de Russische boeken worden zulke kritische noties overigens nauwelijks ter berde gebracht. De school wordt in bijna alle boeken als een streng instituut gepresenteerd. Voor de kinderen wier ouders niet in het gewenste communistische spoor lopen, is het zelfs een regelrechte kwelling. Leerkrachten zijn bars en klassikaal bekritisseren ze het gedachtegoed en soms ook de persoon van de leerling. Leerkrachten en autoriteiten proberen in persoonlijke gesprekken het kind van zijn ouders los te weken: eerst via begrip en het beloven van een mooie toekomst, daarna via dreigementen. Ook grijpen leerkrachten niet in bij pestgedrag van medeleerlingen. Het gaat zelfs zo ver dat deze kinderen door leeftijdgenoten tot bloedens toe in elkaar worden geslagen.

Gesloten samenleving

Uit de jeugdboeken blijkt duidelijk dat de USSR een land is waar je niet makkelijk uitkomt of waaruit je iets uit mag meenemen. Zo moet Roma (*Het jaar van het goede kind*) veel moeite doen om zijn eigenhandig geschilderde ikoon het land uit te krijgen en wordt Peter Gornowitsj (*Zijn wieg was een kribbe*) tijdens zijn vlucht naar het Westen beschoten.

De Sovjet-Unie is ook een land, waar slechts ruimte is voor één manier van denken. Op school krijgen de kinderen de gewenste denkbelden ingepeperd. Zo zegt de lerares in *Iwan en de verrader*: "Onze leider, Lenin, zou trots op jullie werk zijn geweest, jongens en meisjes. Jullie hebben een paar tamelijk grote tijdperken van de Sovjet onder de knie gekregen en dat doet mijzelf ook genoeg. Het is belangrijk dat jullie in staat zijn de ontwikkeling te volgen van alles wat geleid heeft tot onze roemrijke revolutie." (p.17)

Mensen met ideeën, die de staat niet welgevallig zijn hebben een moeilijk bestaan. Ze kunnen geen carrière maken en mogen ook niet openlijk bijeenkomen. Kerken hebben geen eigen onderkomen en vaak is er geen bijbel beschikbaar. Andersdenkenden worden op alle mogelijke manieren dag en nacht in de gaten gehouden. Zo wordt de post van Georgy Yakir opengemaakt (*De zaak Kolokol*, p.77), houden KGB-agenten het huis van Lev Kolokol in de gaten en zetten de christelijke vrienden van Iwan Nazaroff de radio erg hard om te voorkomen dat hun gesprek wordt afgeluisterd (*Iwan en het geheim in*

Nederlandstalige jeugdboeken

de koffer, p.14). Ook worden mensen geschaduwd en geïntimideerd. Soms komt de politie thuis, worden mensen op hun werk door de directie onder handen genomen of moeten ze zich bij de autoriteiten verantwoorden.

Maar de staat kan ook harder optreden: Pjotr Katsjenko wordt in een tuchthuis geplaatst (*Iwan en de gedurfde ontsnapping*) en de baptistenpredikant Stephan Komenos wordt veroordeeld tot twintig jaar werkkamp (*Als het tarwegraan sterft*).

"Gelovige imbecielen"

In de Russische boeken worden andersdenkenden niet beschreven, of anders afgedaan als rare mensen. Met name het christendom moet het ontgelden. Het christelijk geloof is iets voor oude oma's die nooit nadenken, nergens benul van hebben en het niet zo nauw nemen met de waarheid, zoals de oma van Serjozja (*Het bedrog*). In hetzelfde boek is er ook nog de kleuter Kotja, die zijn handen "tot een bootje vouwt en met gesloten ogen zijn lippen beweegt." Bij navraag blijkt hij te bidden. De reactie van de omstanders wordt als volgt beschreven: "Iedereen schaterert het uit. Schuddebuikend en tranen wegvegend, Pontja krijgt zelfs de hik." (p.71-72). In *Het jaar van het goede kind* wordt een bende booswichten opgevoerd die zich voordoen als geestelijken en stellen de vertegenwoordigers te zijn van onder meer "calvinisten, lutheranen, Kaïns, verloren zonen, gelovige imbecielen, farizeeërs en beëlzebubs." (p.127-28)

Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat in Nederlandstalige jeugdboeken de USSR wordt geschetst als een koud en naargeestig land waar kinderen meestal in flats wonen. Het land heeft iets grauw en het welvaartsniveau is lager dan het onze. Velen werken op de fabriek of in de wetenschappelijk-technische sfeer. De scholen zijn streng. Het geschetste beeld komt min of meer in alle boeken naar voren. De boeken met een christelijke of andere kritische signatuur (*De zaak Kolokol*) schetsen verder nog een beeld waarbij school voor kinderen van andersdenkenden vijandelijk terrein is. Kinderen worden al jong geïndoctrineerd door de communistische staat, volwassenen bedreigd, gevangen gezet en zelfs gedood. Opmerkelijk genoeg

bevestigen de uit het Russisch vertaalde jeugdboeken dit beeld, wanneer christenen zonder uitzondering als belachelijke of geestelijk onvolwaardige types worden afgeschilderd. Zo bezien speelde de antithese, de strijd tussen licht en donker zich ook af in de jeugdliteratuur van verschillende signatuur.

Personalia

Constant van den Heuvel is docent geschiedenis op de christelijke scholengemeenschap Prins Maurits te Middelharnis en Stellendam. Klaas Tippe is docent geschiedenis en maatschappijleer op de reformatorische Jacobus Fruytierscholengemeenschap te Apeldoorn, Uddel en Rijssen. Beiden zijn lid van de onderwijswerkgroep van de VCH.

Gebruikte literatuur:

- * Bakker-Huizinga, Willy, *Boboesjka blijft in Ivanovka* (Barneveld, 1985)
- * Berg, J.W. van den, 'In zijn plaats', J.W. van den Berg, e.a., *Als het tarwegraan sterft* (Houten, 1989)
- * Bograd, Larry, *De zaak Kolokol* (Amsterdam, 1983) Oorspr. The Kolokol papers (ZP, 1981)
- * Bovenkamp, C. van den, 'Vlucht naar de vrijheid', *Zijn wieg was een kribbe* (Utrecht, ZI)
- * Chaprov, Nikolaj P., *Het geluk van een verloren leven* (Houten 1984)
- * Grant, Myrna, *Iwan en het geheim in de koffer* (Hoorbaar, 1976) Oorspr. Ivan and the secret in the suitcase (ZP, 1975)
- * Grant, Myrna *Iwan en de gedurfde ontsnapping* (Hoorbaar, 1977) Oorspr. Ivan and the daring escape (ZP, 1976)
- * Grant, Myrna, *Iwan en de verborgen bijbel* (Hoorbaar, 1976) Oorspr. Ivan and the hidden bible (ZP, 1975)
- * Grant, Myrna, *Iwan en de verrader* (Hoorbaar, 1978) Oorspr. Ivan and the informer (ZP, 1977)
- * Groen, Els de & Upenski, Eduard, *Het jaar van het goede kind* (Amsterdam, 1989) In 1988 verschenen in Russisch kindertijdschrift.
- * Lichanov, Albert, *Het bedrog* ('s Gravenhage, 1986) Oorspr. Obman (Moskou, 1982)
- * Kuyt, E., Kolja, *De kleine onderduiker* (Utrecht, 1987)
- * Moret, Karin, *Igor wil geen pionier zijn* (ZP, zij)
- * Moret, Karin, *Vader in het strafkamp* (Houten, 1983)
- * Poel, J.F. van de, *Balling in Siberië* (Veenendaal, 1988)
- * Poel, J.F. van de, *Vlucht uit Siberië* (Veenendaal, 1989)
- * Poel, J.F. van de, *Terug naar Siberië* (Utrecht, 1990)
- * Sabinina, Ljoedmila, *Verhalen uit Moskou* (ZP, 1988) Oorspr. Oblomok Molnii (ZP, 1978)
- * Schulenburg, Bodo, *Tanja* (Amsterdam/Antwerpen, 1983) Oorspr. Tanja (Berlijn, 1981)
- * Treurniet-Walraven, F.A., 'Een bijzondere samenkomst', in: Berg, J.W. van den e.a., *Als het tarwegraan sterft* (Houten, 1989)

De boeken van Bakker-Huizinga, Van den Berg, Van den Bovenkamp, Chaprov, Grant, Kuyt, Moret en Van de Poel zijn boeken van protestants-christelijke huize; de boeken van Lichanov, Sabinina en Schulenburg hebben een communistische signatuur, het boek van Bograd heeft een neutraal-westerse achtergrond, terwijl het boek van De Groen en Upenski een Nederlands-Russische coproductie is.

Bericht van de onderwijswerkgroep

Het Centraal Schriftelijk Examen gaat dit cursusjaar over de onderwerpen Indonesië en de Sovjet-Unie. Als onderwijswerkgroep proberen we vanuit de eigen identiteit een stuk verdieping te bieden. Daarom treft u hieronder enkele bronnen met vragen aan, waarmee het thema "christenvervolging in de SU" geïntegreerd kan worden in de reguliere examenstof. Er is geen onderscheid gemaakt tussen opdrachten voor vbo-mavo en havo-vwo.

Bron 1 Uit de "Constitutie van de Unie van Socialistische Sovjet-Republieken", editie 1977.

Hoofdstuk 1 Het politieke stencil

Artikel 1. De Unie van Socialistische Sovjet Republieken is een socialistische staat van het hele volk, die uiting geeft aan de wil en de belangen van de arbeiders, de boeren en de intelligentsia en van de werkende mensen van alle naties en nationaliteiten van ons land.

Artikel 2. Alle macht in de USSR behoort aan het volk. Het volk oefent de staatsmacht uit door middel van de Sovjets van volksafgevaardigden, die de politieke grondslagen van de USSR vormen.

Alle andere staatsorganen staan onder de controle van en zijn rekenschap verschuldigd aan de Sovjets van volksafgevaardigden.

Artikel 5. De allerbelangrijkste vraagstukken van het staatkundige leven zullen aan het hele volk ter beoordeling worden voorgelegd en zullen ook het onderwerp zijn van een volksstemming (referendum)

Hoofdstuk 7 De fundamentele rechten. Vrijheden en plichten van de burgers der USSR.

Artikel 52. Aan de burgers der USSR wordt gewetensvrijheid gegarandeerd, dat wil zeggen het recht tot het belijden van iedere willekeurige religie of tot het belijden van geen enkele religie en tot het houden van religieuze erediensten of het voeren van atheïstische propaganda. Het wekken van vijandschap en haat in verband met de geloofsovertuigingen is verboden.

De kerk is in de USSR gescheiden van de staat en de school van de kerk.

Bron 2 Uit : Nikolaj P. Chaprov, *Het geluk van een verloren leven* (Houten 1984) p.8.

Hoewel de regering van de Sovjet-Unie godsdienstvrijheid propageert, is het bepaald niet zoals sommigen nog steeds denken, dat de christelijke kerk zelf ongehinderd haar koers mag bepalen. Integendeel, volgens een zorgvuldig opgezet en knap uitgevoerd plan lijkt de Russische overheid er in geslaagd de kerk uit te rangen, zonder haar te gronde te richten, zodat zij thans onschadelijk is en toch ogenschijnlijk vrij. Een groot deel van de (...) Evangelie Christenen en Baptisten wordt van staatswege niet erkend en

daardoor buiten de wet gesteld met alle gruwelijke gevolgen van dien.

Bron 3 Uit , Nikolaj P. Chaprov, *Het geluk van een verloren leven* (Houten 1984) p.408.

Voorlopig had Loesja toch de troost van de zeldzame brieven (...) uit Kolyma. Begin 1938 brak echter ook deze verbinding af en ze bleef met de drie kleine kinderen alleen, door allen gemeden en kapot van verdriet. Er verliep meer dan een jaar voor men op haar talrijke verzoekschriften, klachten en navragingen antwoordde: 'Uw man is aan longontsteking overleden'

Pjotr Nikitovitsj Vladykin sloot zijn leven als een trouwe getuige van God in onvrijheid en hij verheerlijkte de Heere door zijn martelaarsdood. God alleen weet waar zijn naamloos graf ligt. In 1956 werd aan zijn familie bekendgemaakt, dat Pjotr Nikitovitsj Vladykin postuum was gerehabiliteerd.

Opdrachten

1. De grondwet

- Noem drie democratische elementen uit de grondwet van de Sovjet-Unie.
- In hoeverre hielden de Sovjet-leiders zich aan hun grondwet? Verklaar je antwoord.

2. De kerk

- De grondwet garandeerde godsdienstvrijheid. Toch was er geen vrijheid voor de Evangelie Christenen en de Baptisten. Onder welke voorwaarden erkende de overheid de kerk?
- Welke gruwelijke gevolgen had het buiten de wet gesteld worden?

3. Straf en rehabilitatie

- In 1938 stierf Vladykin de martelaarsdood. In 1956 werd hij gerehabiliteerd, d.w.z. hij kreeg eerherstel. Geef hiervoor een verklaring vanuit de binnenlandse politieke verhoudingen.
- Was de rehabilitatie van Vladykin het gevolg van een duurzame verandering in de binnenlandse politiek van de Sovjet-Unie? Verklaar je antwoord.

Constant van den Heuvel en Klaas Tjipke

- Gerard Raven -

t/m 25 november

Zie, ik maak alle dingen nieuw. Kunstprijs van het Bijbels Museum in de categorie fotografie rond dit vers uit Openbaring. Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, (020) 624 24 36/624 83 55, www.bijbelmuseum.nl, ma-za 10-17, zo-chr.feestd. 13-17.

t/m 30 november

Het eeuwige gezicht. Afrikaanse maskers en de westerse samenleving en Wereld in beweging. Marionetmaskers van de Anago-Yoruba. Met catalogus. Afrika Museum, Postweg 6, Berg en Dal, (024) 684 20 44 en 684 12 11, www.afrikamuseum.nl, apr-okt ma-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17; nov-mrt di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

t/m 28 februari

Ad fontes! Een interculturele zoektocht naar verborgen bronnen. Werk van tien kunstenaars met wortels in verschillende religieuze culturen. Met catalogus. Afrika Museum, als boven.

t/m 3 maart

Middeleeuwse miniaturen uit Armenië, land tussen Oost en West. Kunst en cultuur van een land dat al in 301 de christelijke staatsgodsdienst kreeg. Met catalogus en lezingen. Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (930-1230); di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17, Kerstdagen 11-17, Nieuwjaarsdag gesloten; parallelexposities in Rijksmuseum voor Oudheden en De Lakenhal, beide te Leiden.

t/m 3 maart

Maria Austria. Documentaire foto's 1933-1970. Alledaagse beelden van een Tsjechische vluchteling. Met catalogus. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

21 december-24 februari

Vertaald verleden. Vijftig jaar Nieuwe Vertaling. Ontstaan en invloed van de NBG-vertaling in het kader van de Nederlandse bijbeledities van 1477-2004, in samenwerking met het Nederlands Bijbelgenootschap. Met speurtocht. Bijbels Museum, als boven.

7 december-4 maart

INRI. Het leven van Jezus in foto's van Bettina Rheims en Serge Bramly. Bijbels Museum, als boven.

Aangelicht

Het Bijbels Museum heeft een opmerkelijke Franse tentoonstelling in huis weten te halen die al een internationale toernee heeft gemaakt. INRI is een eigentijdse enscenering van het leven van Jezus. Deze heeft in het buitenland ook veel belangstelling van jongeren getrokken, een bijzondere prestatie waar ik in Praag getuige van was. Zij werden aangesproken doordat de bijbelse thema's in 21^e-eeuwse kleding en gebouwen zijn verbeeld. Er zijn mensen die daar bezwaren tegen hebben. Ik vind het een integere expositie die me zeer heeft geroerd. Met catalogus.

De meeste musea die in Vitrine worden genoemd hebben ook een vriendenvereniging. Die is bedoeld om mensen die zich speciaal voor het werkgebied van dat museum interesseren tot achterban te maken. Als vriend krijg je extra informatie in de vorm van een bulletin en uitno-

digen voor exclusieve activiteiten, zoals een opening, een rondleiding, een excursie etc. Met het geld dat de vrienden bijeenbrengen worden bovendien nieuwe aanwinsten aangekocht voor de collectie. Als vriend betekent u dus veel voor een museum. Informeer u eens bij het museum van uw keus!

Sommige musea hebben de vrienden extra hard nodig, omdat zij geen subsidie krijgen van de overheid. Het Bijbels Museum bijvoorbeeld is vrijwel geheel afhankelijk van de donateurs. Helaas is het donateursbestand aan het vergrijzen. Willen we

dat dit museum zijn bijzondere werk ook onder nieuwe generaties kan voortzetten, dan mogen er wel wat meer (oudere) jongeren donateur worden. Een telefoontje of mailtje is voldoende. Voor 15 gulden doet u mee; misschien ook een leuke cadeautip voor uw (klein)kinderen?

Het leven van Jezus in foto's van Bettina Rheims en Serge Bramly.

Christopher Andrew en Vasili Mitrokhin, *Het Mitrokhin-archief*

(Utrecht: Bruna, 2000)
814 blz., f 69,95.

Lectuur voor liefhebbers van spionageverhalen

'Het boek van Andrew en Mitrokhin geeft ons inzicht in één van de geheimste en streng bewaakte archieven ter wereld', zo luidt de smakelijke presentatie. Andrews coauteur is een in 1992 overgelopen gepensioneerde KGB-agent, die in zijn actieve periode jarenlang documenten uit het KGB-archief verzamelde. Mitrokhin was immers, zo wordt direct gesteld, altijd al een zelfstandig denkende persoonlijkheid met affiniteit met de dissidenten in de Sovjet-Unie. Reeds in 1984 ging hij min of meer gedwongen met pensioen en kon pas na de desintegratie van de Sovjet-Unie emigreren en zijn kennis in het Westen prijsgeven.

Het Mitrokhin-archief is een in 24 hoofdstukken opgedeeld, chronologisch relaas. De eerste negen hoofdstukken vormen een historisch overzicht van het ontstaan van de geheime dienst. De daaropvolgende hoofdstukken zijn heel sterk geconcentreerd op de tekst van Mitrokhin [georiënteerd]. Deze onderscheidt drie terreinen

waarop de KGB actief was. Allereerst worden de tegen het Westen gerichte acties ten tijde van de Koude Oorlog behandeld ('De Hoofdvijand I-IV'). Daarna volgen de "Operaties Voortschrijding I en II" die zich tegen landen in het eigen kamp richtten. Ten derde worden de "Speciale Acties" in Joegoslavië en in de socialistische landen tijdens de perestrojka-periode beschreven. Aansluitend worden verdere "operaties" - per land geordend - beschreven: Groot-Brittannië, Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk, Italië en tenslotte nog de onafhankelijke vakbond "Solidariteit" in Polen. Aan de hand van de solidarnosc-operatie thematiseren de auteurs het uiteenvallen van het Oostblok. Deze opeenvolging van hoofdstukken is doorspekt met algemeen gehouden passages over "politieke oorlogvoering", "ideologische ondermijning" en "SIGINT ten tijde van de Koude Oorlog" (het onderscheppen en analyseren van telecommunicatieberichten). Het aanhangsel is beknopt en biedt reeds bekende schema's

Hervormde Hollanders in Sint-Petersburg

Wat heeft Zaandam met de gezonken onderzeeër Koersk te maken? Een rechtstreeks verbindingslintje is niet aan te geven, maar er loopt er wel een via tsaar Peter de Grote. Rond 1700 bekwaamde hij zich onder meer in Zaandam in de scheepsbouw en nadat hij in Rusland teruggekeerd was, legde hij een stevige basis voor de Russische marine. Daar ligt de link.

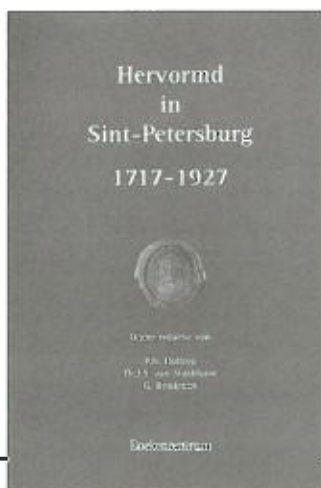
In het kader van zijn vlootbouwprogramma trok Peter veel Nederlandse zeelui aan. De eerste admiraal van de Russische vloot was Cornelis Cruys, in wiens achtertuin het eerste kerkgebouw van de Hollandse hervormde gemeente stond. Het vlootbouwprogramma maakte deel uit van Peters streven naar modernisering van de Russische staat. In dat kader trok hij ook voor verschillende takken van ambacht en nijverheid Nederlanders aan. Vanaf het einde van de achttiende eeuw namen de bekende 'rusluie' uit Vriezenveen, die een levendige handel (over land!) dreven in linnen, tabak, hout, paarden en bloembollen,

in dit opzicht een vooraanstaande plaats in.

Het fotoboek van Hosmar biedt een verdienstelijke en deskundig gecollecteerde verzameling ansichtkaarten, foto's en andere afbeeldingen betreffende de Nederlanders in Sint-Petersburg. Het accent ligt vooral op de periode vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. Het opnemen van een goed leesbare reproductie van een oude stadsplattegrond zou overigens een waardevolle toevoeging zijn geweest.

De fotobijschriften bieden nogal eens een herhaling van een eerder vermeld gegeven. De contacten tussen de Evangelische Lutherse gemeenten en de Hervormde kerk waren bijvoorbeeld blijkbaar zo goed dat dit gegeven drie keer vermeld wordt (p. 13 en 19). Door een zorgvuldiger redactie had daarin een duidelijker verhaallijn aanbracht kunnen worden.

De bundel *Hervormd in Sint-Petersburg* biedt elf artikelen over dit onderwerp. Het boek

P.N. Holtrop, Th. J.S. van Staaldoune en G. Brinkman, *Hervormd in Sint-Petersburg, 1717-1927*

(Zoetermeer: 1999); 169 blz., f 37,50

J. Hosmar, *Sint-Petersburg. Stad van Hollandse kooplieden*

(Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2001)
84 blz., f 37,50

over de structuur van de KGB.

Hoe moeten we ons het Mitrokhin-archief nu voorstellen? Daarover geeft een enkele editoriale opmerking in het aanhangsel uitsluitend: Mitrokhins notities bestaan uit vier delen. Concreter gezegd gaat het om 'schriftelijke materiaal', notitieboeken, afschriften van documenten en nog eens 'schriftelijke aantekeningen' die als fragmenten worden betiteld. Gemeten aan de gangbare wetenschappelijke standaards is dat niet veel. Men moet echter bedenken dat de KGB-archieven tot op heden voor de wetenschap niet toegankelijk zijn. Zo is men geneigd zich met weinig tevreden te stellen. Aan de andere kant konden talrijke onderzoekers onmiddellijk na de opening van de Russische archieven in 1991/92 opzienbarend materiaal inzien. Erkend moet worden dat dat soms via duistere wegen geschiedde, maar er zijn al eerder wel degelijk onthullingen uit Russische archieven gepubliceerd. Alles bij elkaar genomen bestaat de waarde van Mitrokhins aantekeningen in het feit dat een medewerker van de KGB eenvoudigweg gedurende meerdere jaren noteerde

opent met een kort historisch overzicht van de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk ter plaatse, een typische handelskerk. Overigens was de laatste predikant van remonstrantse huize. Dan volgen twee kleinere bijdragen waarin plaatselijke archiefbeambten de betekenis van enkele archieven in verband met het kerkhistorische onderzoek schetsen. In de overige bijdragen worden de eerste onderzoeksresultaten gepresenteerd. Zeer leeswaardige en informatieve lectuur! Opvallend is hoezeer de Hervormde kerk niet alleen als kerk een belangrijke plaats innam binnen de Hollandse kolonie in Sint-Petersburg, maar tevens in sociaal en cultureel opzicht een vooraanstaande plaats innam. Dat wordt overigens ook duidelijk uit het besproken fotoboek van Hosmar. Met de beëindiging van de handel als gevolg van de Russische revolutie van 1917 is ook de betekenis van de Hollandse kerk snel weggeëbd.

Eigenlijk ontbreekt er nog één bijdrage. In het historische overzichtsartikel wordt namelijk gesteld dat de geschiedenis van de Hollandse hervormde kerk in Sint-

wat hij opving. Dat zijn hoofdzakelijk de originele namen van agenten die bij de talrijke geheime operaties betrokken waren, details over financiële transfers, persoonlijke misstappen van betrokken personen en mislukte of niet-uitgevoerde plannen. Het beeld wat daarbij ontstaat, is niet altijd consequent. Zo verneemt de lezer bijvoorbeeld in het hoofdstuk over het neerslaan van de Praagse Lente welke KGB-agenten het land binnen gesluist werden om de kringen van hervormingsgezinde Tsjechen te infiltreren en deze in het openbaar te discreditieren. Dat dat niet de wijze was waarop de Praagse Lente neergeslagen werd, weet men uit de geschiedenis. Uiteindelijk rolden er namelijk open en bloot tanks het land binnen. Door Mitrokhins archief ontstaat echter de indruk dat de helden van de Praagse Lente van begin af aan door de KGB gepenetreerd waren. Maar dat kan Mitrokhin met zijn aantekeningen niet waterdicht bewijzen en zo blijft hij het bewijs bij deze vermoedens schuldig. Om Mitrokhins aantekeningen überhaupt bewijskrachtig en sprekend te laten lijken, zoeken de auteurs op essentiële

Petersburg bestudeerd dient te worden in samenhang met de geschiedenis van de Franse en Duitse Hervormde gemeenten. De juistheid van deze stelling blijkt ook regelmatig uit de gepresenteerde onderzoeksverslagen. Jammer dat een overzichtsartikel over beide genoemde gemeenten ontbreekt.

Met het oog op het nieuwe eindexamenonderwerp over de Sovjet-Unie hebben we hier twee boeken die op een onderhouden manier informatie verschaffen over het wel en wee van Nederlanders in Sint-Petersburg. Ze bieden meer dan de stofomschrijving vereist, maar juist daardoor zullen docenten beter in staat zijn zich een beeld te vormen van allerlei gebeurtenissen in Sint-Petersburg, dat van 1712 tot 1922 de hoofdstad was van het Russische rijk.

R. Bisschop

le punten hun toevlucht bij gepubliceerde memoires of algemene secundaire literatuur.

Uiteindelijk blijft daarmee "Het Mitrokhin Archief" hoogstens voor de liefhebber van spionageverhalen spannende lectuur. Ook bevat het een enorme hoeveelheid aan namen, gebeurtenissen en details. Wat men echter mist is een doortimmerde analyse en een historisch overzicht die al de genoemde episodes van een context voorziet. Om dit gebrek te verhelpen kan Andrew er niet om heen om voortdurend zichzelf te citeren. Zo'n tien jaar geleden heeft hij namelijk de Russische geheime dienst en haar buitenlandse operaties al eens samen met de eveneens overgelopen KGB'er Oleg Gordiewski beschreven. (*KGB – The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London, 1990). Aan deze studie voegt *Het Mitrokhin Archief* slechts enkele details toe. Daarmee is dit boek een heruitgave van een beproefd script. De nieuwsgierigheid van de lezer wordt door de verwijzing naar geheime KGB-documenten opgewekt, de verwachte wetenschappelijke waarde blijft echter uit.

Jörg Morré

Floribert Baudet, 'Het heeft onze aandacht'. Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989.

(Amsterdam: Boom, 2001)
340 blz., f 59,92

van de mensenrechten hun jeugd in 'streng religieuze gemeenschappen' doorbrachten. Nu is dit bij de generatie van ministers en ambtenaren die in de jaren zeventig en tachtig hun dienst vervulden ook weer niet zo verwonderlijk, maar Baudets aanvulling op de geijkte set verklaringen is interessant: mensenrechten als seculiere religie.

Tegelijkertijd moeten we deze ideële achtergronden van de mensenrechten niet overwaarden. In een aantal landenstudies, die hij baseert op onderzoek in het archief van Buitenlandse Zaken, legt Baudet het mensenrechtenbeleid naast de meeliet van de beleden hoge doelstellingen van het buitenlands beleid. In de praktijk blijkt vervolgens dat de uitkomst van dit gewetensonderzoek meer wijst in de richting van de calculerende koopman dan van de dominee, om bij een ander nationaal cliché te blijven. Mensenrechten waren in het geval van de diplomatieke inspanningen met betrekkingen tot de Sovjet-Unie, Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië uiteindelijk niet de alfa en omega van de Nederlandse buitenlandse politiek.

Wat was dat dan wel? Kort gezegd kwam het beleid er volgens Baudet op neer dat de Bom niet mocht ontploffen. Het mensenrechtenbeleid stond derhalve in de schaduw van de Bom. Duurzame vrede en stabiliteit in Europa was het streven van de Nederlandse regering. Daarbij was het communisme de tegenstrever. Hoewel het rabiate anticommunisme van de jaren vijftig en zestig wel was verdwenen, maakte de Nederlandse regering als een van de felste haviken binnen het westerse bondgenootschap er een gewoonte van om de communistische regimes regelmatig verantwoordelijk te houden voor het uitblijven van garanties voor duurzame vrede. Vanuit Nederlandse optiek was de oorzaak daarvoor niet in de eerste plaats de ideologie, maar het feit dat de Sovjet-Unie haar satellieten het recht op zelfbeschikking ontzegde, zowel in de binnenlandse als ook in de buitenlandse politiek. Het hameren op mensenrechten stond in dit kader in dienst van het verwerklijken van zelfbeschikkingsrecht voor de Oost-Europese volkeren. Pas als deze staten hun interne en externe vrijheid terugkregen, was aan de voorwaarde voor ontspanning en duurzame vrede voldaan.

Zijn bewijs voor deze rangorde van prio-

riteiten vindt Baudet in de handelswijze van Nederland ten opzichte van de vier genoemde Oost-Europese landen. Die landen die over een relatief grote speelruimte ten opzichte van Moskou beschikten, namelijk Joegoslavië en Polen tot 1980, werden vrijwel ongemoeid gelaten wanneer het schendingen van de mensenrechten betrof. Afstand van Moskou en een gedeeltelijke manifestatie van autonomie telden zwaarder. Om geen ingrijpen van Moskou uit te lokken en het tere bloempje van de liberalisering niet te vertrapen, onthield men zich van *Prinzipienreiterei*. Paradoxaal genoeg bestond deze terughoudendheid niet in het geval van Tsjechoslowakije, waar het bewind zo repressief was dat er van een kwetsbare speelruimte die gerespecteerd diende te worden geen sprake meer was. Hier hadden de Nederlandse interventies dan echter weer nauwelijks effect.

Over het algemeen schat Baudet de Nederlandse mensenrechten-interventies als niet-effectief in. Bovendien heeft Nederland volgens hem in veel gevallen te snel gecapituleerd voor vermeende strategische bezwaren tegen dergelijke demarches. De vormgevers van het buitenlands beleid waren (te) voorzichtig. Ze lieten zich ook weinig gelegen liggen aan rechtstreekse vragen vanuit de kamer of vanuit maatschappelijke organisaties om het lot van specifieke dissidenten openlijk aan de kaak te stellen. De regering opereerde liever niet-persoonsgebonden, indirect en achter de schermen. De vraag die bij deze inschatting natuurlijk rijst, is in hoeverre Baudet die effectiviteit kan meten. Hij heeft immers slechts aan Nederlandse zijde onderzoek verricht; hoe men intern achter het IJzeren Gordijn op interventies reageerde, is daarmee onmogelijk vast te stellen.

Baudets heldere en gedegen beschrijving van het Nederlandse mensenrechtenbeleid ten aanzien van Oost-Europa levert geen verrassende conclusies op. Wel is het een ontzuivering van een ieder die nog vasthield aan het beeld van Nederland als moraalridder onder de naties. Ook maakt hij nog eens inzichtelijk wat er voor ingewikkeld vlechtwerk van strategische korte en lange termijnbelangen aan de politiek van de mensenrechten ten grondslag lag. Het is al bijna niet meer voor te stellen dat dit gecompliceerde jongleren op de frontlijn van de Koude Oorlog veertig jaar lang van-

Geen gidslan

Nederland als 'gidslan' in de internationale politiek is een begrip dat vanaf de negentiende eeuw regelmatig opduikt. De dominee met het opgeheven vingertje komt niet alleen op de kansel voor, maar verschijnt ook regelmatig in analyses van het Nederlandse buitenlandse beleid ten tonele. Floribert Baudet onderzoekt in zijn proefschrift, in hoeverre dat beeld correct is. Dat doet hij aan de hand van de vraag hoe de Nederlandse regering ten tijde van de Koude Oorlog met het vraagstuk van de mensenrechten omging.

Baudet vraagt zich af waar in Nederland in de eerste helft van de jaren zeventig onder minister Van der Stoep die aandacht voor de mensenrechten ineens vandaan kwam. Hij sluit zich aan bij de gangbare analyses zoals compensatiedrang van een klein land, post-materialisme, de opkomst van de massamedia en ook de zoektocht naar een nieuwe moraal tegen de achtergrond van het voortgaande proces van secularisatie.

Aan dit laatste element voegt Baudet een eigen interpretatie toe. Ondanks de voortgeschreden ontkerkelijking lijken volgens hem religieuze motieven bij veel van de betrokken bewindslieden toch een grote rol gespeeld te hebben. Baudet merkt in dit verband malicieus op dat veel voorvechters

zelfsprekende realiteit was. Inmiddels zijn drie van de vier besproken staten gedesintegreerd. De vertrouwde Oost-West-gegen-

stelling van de Koude Oorlog heeft plaatsgemaakt voor een nog grotere nieuwe chaos waarin mensenrechten evenmin op de

voorgond lijken te staan.

Beatrice Jansen - de Graaf

Onder de knoet van Moskou

De start van het Nederlandse communisme verliep rond 1900 niet in eensgezindheid. 'Het' communisme is ook in Nederland een te algemeen begrip. Onder deze noemer bevonden zich arbeiders, intellectuelen, vakbondslieden en politieke idealisten. Discussies verliepen niet vlekkeloos. Maar dertig jaar later was de Communistische Partij Nederland (CPN) een 'keurig' gestroomlijnde politieke beweging die gestuurd en – mondjesmaat – betaald werd vanuit Moskou.

Hoe kon dat geschieden? Dat is het onderwerp van *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* van de Gerrit Voerman. De 44-jarige auteur is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij werpt een helder licht op elf cruciale jaren in die ontwikkeling, de periode van 1919 tot 1930.

De stroomlijning van de Communistische Partij Holland, zoals de CPN vroeger heette, ging in fasen. Daarbij werkten onenigheden tussen Nederlandse partijgenoten en goed of afkeuring vanuit de Komintern in Moskou op elkaar in. Voerman maakt van etappes in die ontwikkelingen hoofdstukken, die zich beurtelings bezighouden met het afvallen van Nederlandse vrienden en dictaten vanuit Moskou.

De titel van het boek komt uit een brief van Trotski, die het pleidooi voor een onafhankelijke koers van de Nederlandse dichter Gorter afkeurt: het communisme is een wereldbeweging die 'discussieert onder de meridiaan van Moskou'.

Moskou dicteerde dus ook de latere veranderingen in Nederland: het afzweren van het sociaal-democratische NVV en het omhelzen van het syndicalistische Nationaal Arbeids-Syndicaat (NAS) en de geleidelijke afzwakking van communisme als de op revolutie gerichte wereldbeweging naar de vorming van een zuil in eigen land. Disciplinerend vond plaats via bezoeken van Nederlandse communisten aan Moskou en tweemaal een Hollandische Kommissie vanuit de Komintern.

Voermans laatste hoofdstuk heet dan ook 'Onder de knoet van Moskou'. Die bleef aanwezig tot aan de dagen van het eurocommunisme in de jaren zeventig en tachtig, waarin de CPN bepaald niet voorop liep. Het ijzeren partij-stalinisme van Paul de Groot ebde nog na.

De partij was electoraal allang een splinter in het Nederlandse politieke spectrum en ging ook nog eens verdeeld op in Groen Links. Niet voor niets zette de Binnenlandse Veiligheidsdienst al in 1982, zeven jaar voor de val van de Muur, de inlichtingenmachine stop. De CPN was technisch oninteressant geworden.

Hoe anders was het vroeger. Niet alleen de communisten zelf verwachtten in de vroege jaren twintig dat de socialistische revolutie de bestaande machtsverhoudingen omver zou werpen, ook de tegenstanders waren daar bang voor. De communisten stapten tijdens het partijcongres van 1909 in Deventer uit de SDAP van Troelstra. Ruim vijf procent van de leden ging mee in de Sociaal-Democratische Partij (SDP), later de Communistische Partij Holland (CPH) en uiteindelijk de CPN.

Wat in de jaren twintig gebeurde, is het afnemen van de levendige partijdiscussie tot nul en het toenemen van de invloed van Moskou tot honderd procent. De machine tot disciplineren heette de Komintern, waar de CPN in 1919 tot toetredde. Moskou zwaaide daarin de scepter. Intellectuelen en koppige arbeiders verdwenen uit de partijleiding. Alleen David Wijnkoop kwam tegen 1930 terug in de partij; hij moest wel publiek zelfkritiek uiten. Al die tijd steeg het ledental nooit boven de tweeduizend en haalde men niet meer dan twee parlementszetels.

Hoe kwam deze centralisatie en externe bevoogding tot stand? Door geld, twist, tweedracht en de verholen dreiging van terreur. Ofwel, in een woord samengevat: democratisch centralisme. Die term was een vondst van Lenin. Het kwam erop neer dat iedereen gewoon moest doen wat er van

Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)*.

(Utrecht: Veen, 2001)
664 blz., f75,-

bovenaf gezegd werd. De voorhoede van de arbeidersbeweging moest tenslotte zelf ook worden geleid.

Met geld was Moskou niet scheutig. In totaal werd er tussen 1918 en 1930 ruim anderhalve ton betaald, in *De meridiaan van Moskou* naar nu vertaald met factor tien, maar dat moet meer zijn: iets van twee tot drie miljoen.

Dat lijkt veel geld; gemeten over een decennium is het dat echter niet. Maar het betekende wel het behoud van dagblad *De Tribune* en het kunnen financieren van verkiezingen of bedrijfsactiviteiten.

Voerman deed gedegen onderzoek. Vier periodes bracht hij in de jaren negentig door tussen 55 miljoen bladzijden Komintern-archief. Jammergenoeg kon hij niet bij de papieren van de budget-commissie en de persoonlijke archieven van de Russische partijfunctionarissen. Wel bevestigt hij een aantal vermoedens die media in de jaren twintig al hadden, zoals de betaling van buitenlandse zusterpartijen met diamanten die rechtstreeks uit de schatten van de tsaar waren geroofd.

Voermans onderwerp kon de laatste jaren breder worden gerechercheerd omdat de archieven van partij en staat in Rusland opengingen. Voerman was net op tijd, want sinds de ex-KGB'er Poetin als president aan de macht is, zijn de documenten geleidelijk aan weer achter slot en grendel gekomen.

De gedegen studie van Voerman meet 664 bladzijden en is ondanks de details zeer toegankelijk geschreven. De bijna tweehonderd pagina's noten, bronnen en bijlagen vormen een prestatie en bieden een schat van informatie voor de geïnteresseerde lezer.

Herman Veenhof

samen zorgen

dvz
zorgverzekeringen

Rijnstraat 46 - 48
2223 ED Katwijk
Telefoon: (071) 402 98 81

Vanuit de christelijke normen en waarden staat voor ons de beschermwaardigheid van het leven centraal in de medische zorg.

Samen met u en organisaties zoals de Nederlandse Patiënten Vereniging (NPV) willen we kritisch kijken naar de medische ontwikkelingen van morgen.

Met een persoonlijke betrokkenheid maken wij de identiteitsgebonden zorg toegankelijk. Uiteraard kunnen wij dat niet alleen.

Hoogste tijd voor een bewuste keuze, juist als het gaat om een ziekentondsverzekering of een particuliere ziektekostenverzekering.

www.samenzorgen.nl

12736

Nieuw bij Meinema

Onder redactie van Hein
Blommestein en Riet Hoogerwerf
**Een leven lang om
geboren te worden**

Mediteren met Thomas Merton

f 32,50 / € 14,75

Onder redactie van
Maarten den Dulk
De Bergrede

Steunpunt van de vrijheid

f 32,50 / € 14,75

Menno Steenhuis

**Voor de vrijheid
geschapen**

Flitsen uit het leven van Jan Willem
Schulte Nordholt. Historicus en
dichter

f 43,85 / € 19,90

Tjeu van den Berk

**Het mysterie van
de hersenstam**

Over basisfuncties, psychosoma-
tiek en spiritualiteit

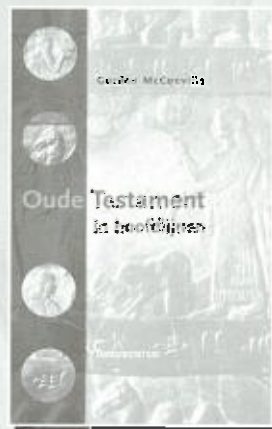
f 32,50 / € 14,75

www.boekencentrum.nl

Verkrijgbaar in boekhandel en uitgeverij: (079) 362 82 82

UITGEVERIJ **Meinema**

NIEUWE UITGAVEN

Gordon McConville
**Oude Testament in
hoofdlijnen**

Een zeer toegankelijke en prettig leesbare inleiding op het Oude Testament met aandacht voor de wereld van het OT, de inhoud, de compositie en de auteurs. Een onmisbaar boek voor een beter begrip van het Oude Testament.

f 39,45 / € 17,90

Dr. A.F. Troost
**De hemel zoekt een
woning**

Over wat je in de kerk kunt zien, leren en beleven

Een kennismaking met en verdieping in het christelijke geloof, met veel aandacht voor de beleving.

f 24,90 / € 11,30

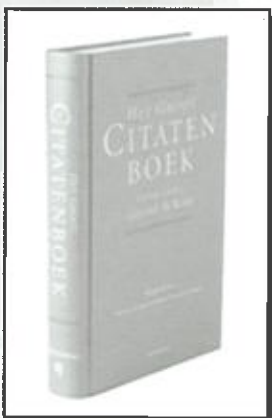

André F. Troost
Verder als herder

Pastor zijn en pastor blijven

Een bemoedigend en inspirerend boek voor iedere pastor - beroeps of vrijwilliger - die wel eens moeite heeft om door te gaan.

f 21,49 / € 9,75

Rien van de Berg,
Gert Marchal en
Koos van Noppen (red.)
Het Groot Citatenboek
over God, geloof en kerk

2800 prikkelende, humoristische en verrassende citaten uit vele eeuwen kerk, cultuur en literatuurgeschiedenis. Om eindeloos te grasduinen en zelf te citeren.

f 49,58 / € 22,50

www.boekencentrum.nl

Verkrijgbaar in boekhandel en uitgeverij: (079) 362 82 82

UITGEVERIJ **Boekencentrum**